

Arda Denkel

ΤΟ ΑΙΤΙΟ ΤΗΣ ΑΙΣΘΗΤΗΡΙΑΚΗΣ ΕΜΠΕΙΡΙΑΣ*

Μετάφραση: Δήμητρα Γιοβανοπούλου, Όλγα Κουτσοῦ

I.

Στή νεότερη φιλοσοφία, έχει συχνά υποστηριχθεί ὅτι ἡ αἰσθητηριακή ἀντίληψη ἔχει αἷτιο ἐξωτερικό πρὸς τὸ νοῦ. Ἀκόμα κι ἓνας ὑποκειμενιστῆς ὅπως ὁ Berkeley τὸ παραδέχεται ρητά: "... Ὅση κι ἂν εἶναι ἡ δύναμη πού ἔχω πάνω στίς δικές μου σκέψεις, διαπιστώνω πὼς οἱ ἰδέες πού ἀντιλαμβάνομαι στήν πραγματικότητα μέσα ἀπὸ τίς αἰσθήσεις δέν ἔχουν παρόμοια ἐξάρτηση ἀπὸ τὴ βούλησή μου. Ὅταν ἀνοίξω τὰ μάτια μου στὸ ἄπλετο φῶς τῆς ἡμέρας, δέν ἔγκειται σ' ἐμένα νά διαλέξω ἐάν θά δῶ ἢ ὄχι... οἱ ἰδέες πού τυπώνονται σ' αὐτές δέν εἶναι δημιούργημα τῆς βούλησής μου... Μιά συνεχῆς διαδοχὴ ἰδεῶν πέφτει στήν ἀντίληψή μας· μερικές ἀπὸ αὐτές δημιουργοῦνται γιά πρώτη φορά, ἐνῶ ἄλλες μεταβάλλονται ἢ ἐξαφανίζονται τελείως. Ὑπάρχει ἐπομένως κάποιον αἷτιον αὐτῶν τῶν ἰδεῶν, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐξαρτῶνται καὶ τὸ ὁποῖο τίς πα-

---

* Εἶχα τὴν εὐκαιρία νά παρουσιάσω τὴν ἐργασία αὐτὴ στήν ἀγγλικὴ γλῶσσα μὲ τὸν τίτλον *On the Cause of Sensory Experience* σὲ διάφορα τμήματα φιλοσοφίας ἐλληνικῶν Πανεπιστημίων καὶ νά συζητήσω τίς ἀπόψεις μου μὲ πολλοὺς συναδέλφους καὶ φοιτητές. Ἡ ἐπίσκεψή μου ὡς τούρκου πολίτη στήν κοιτίδα τῆς φιλοσοφίας μου ἔδωσε ἰδιαίτερη χαρά, καὶ ἐλπίζω εἰλικρινά ὅτι αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ φιλοσοφικὴ ἐπικοινωνία θά συνεχιστεῖ μὲ ἀξαναόμενη συχνότητα καὶ ἀπὸ τίς δύο πλευρές τοῦ Αἰγαίου. Ἐπιθυμῶ νά εὐχαριστήσω τοὺς διδάσκοντες καὶ τοὺς φοιτητές τοῦ διεπιστημονικοῦ προγράμματος Φιλοσοφίας καὶ Ἱστορίας τῆς Ἐπιστήμης καὶ τῆς Τεχνολογίας τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσόβιοι Πολυτεχνείου τῆς Ἀθήνας, τοῦ Τομέα Φιλοσοφίας τοῦ Ἀμερικανικοῦ Κολλεγίου Ἑλλάδος, τοῦ Τομέα Φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης καὶ τοῦ Τμήματος Φιλοσοφίας καὶ Κοινωνικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου

ράγει και τις μεταβάλλει”¹. Νά μιιά συνοπτική διατύπωση τής αιτιακής θέσης:

(A) ‘Η αισθητηριακή εμπειρία (και κατά συνέπεια ή αντίληψη) προκαλείται από κάποια ύπαρξη έξω από τό νοϋ.

Παρά τό γεγονός ότι πολλοί σύγχρονοι φιλόσοφοι, και όρισμένοι από τούς νεότερους, συνδέουν τήν (A) μέ κάποιο τύπο “αντιληπτικού ρεαλισμοϋ”², είναι ευρέως πιστευτό ότι ή (A) δέν αναγκάζει κάποιον νά δεχθεϊ μιιά τέτοια θεωρία. ‘Ο Berkeley, ό Hume και ό Kant, για παράδειγμα, έχουν συμφωνήσει μέ τήν αιτιακή θέση χωρίς νά δέχονται τόν αντιληπτικό ρεαλισμό³. Φαίνεται

Κρήτης, –κατά τή χρονολογική σειρά τών όμιλιών μου. Σέ όλα τά παραπάνω ιδρύματα δέχτηκα ένδιαφέρουσα, χρήσιμη, ύψηλοϋ τεχνικοϋ επιπέδοϋ κριτική, και, τό λιγότερο πού θά μπορούσα νά πώ, μοϋ προσφέρθηκε θερμή φιλοξενία. Θά ήθελα νά ευχαριστήσω ιδιαίτερα δύο συναδέλφους, τήν καθηγήτρια Κα Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου και κυρίως τόν φίλο Δρα Στέλιο Βιρβιδάκη, πού συνέβαλε αποφασιστικά στην όλη όργάνωση τής επίσκεψής μου στην Έλλάδα. Τέλος, πρέπει νά εκφράσω τίς ευχαριστίες μου πρός τό τμήμα έρευνητικών πιστώσεων τοϋ Πανεπιστημίου τοϋ Βοσπόρου τό όποιο κάλυψε μέρος τών έξόδων τοϋ ταξιδιοϋ μου, και τίς μεταφράστριές μου, Λήμητρα Γιουβανοπούλου και ‘Ολγα Κουτσοϋ.

1. Berkeley (1957), σσ. 35-7. Δές ακόμη σ. 97. [Σ.τ.Μ. ‘Η ελληνική μετάφραση τοϋ κειμένου τοϋ Berkeley, από τήν Πραγματεία πάνω στις αρχές τής ανθρώπινης γνώσης είναι τής Δήμητρας Σφενδόνη-Μέντζου, έκδ. Κωνσταντινίδη, Θεσσαλονίκη, χωρίς χρονολογία έκδ., σσ. 90, 87)]. ‘Επίσης, Berkeley (1954), σσ. 55, 77. Για διεξοδικές και σαφείς συζητήσεις αυτών τών σημείων, βλ. Pitcher (1977), σσ. 130-9, και Dancy (1987), σσ. 49-56. ‘Οπως είναι πολύ γνωστό, αν και αναγνωρίζει μιιά έξωτερική πηγή τής αισθητηριακής εμπειρίας, ό Berkeley απορρίπτει τήν άποψη ότι αυτή ή πηγή είναι ένας φυσικός κόσμος υλικών πραγμάτων μέ αντικειμενικές ιδιότητες. ‘Επιπλέον, ό τρόπος πού ό Berkeley αποκλείει τό ένδεχόμενο μιιά όρισμένη λειτουργία τοϋ νοϋ, ανεξάρτητη από τή βούληση, νά μπορούσε νά προκαλεί αισθητηριακή εμπειρία μάλλον δέν επαρκεί για νά μās πείσει: άπλά δηλώνει ότι “τό πνεϋμα είναι ένα άπλό, άδιαίρετο, ενεργητικό όν”, (1975), σ. 35 [έλλ. μετάφρ., σ. 88]. Για τή ρητή διατύπωση αυτής τής δυνατότητας από τόν Descartes, βλ. (1955), σ. 189.

2. ‘Ο αντιληπτικός ρεαλισμός πρεσβεϋει ότι στις άληθεις αντιληπτικές μας πίστεις αντιστοιχούν αντικειμενικά και ανεξάρτητα όντα; ότι ύφίσταται ένας έξωτερικός κόσμος ως αντικείμενο τής αντίληψης ανεξάρτητα από τή συνείδηση. ‘Ο κόσμος θά εξακολουθοϋσε νά ύπάρχει, ακόμα και αν δέν ύπήρχε καθόλου νοϋς ή αισθητηριακή εμπειρία. Δευτερεύουσες θέσεις τοϋ αντιληπτικοϋ ρεαλισμοϋ είναι ότι ό έξωτερικός κόσμος είναι τό αίτιο τής εμπειρίας, (δηλαδή ή [A]), και ότι ύπάρχει μιιά όμοιότητα μεταξύ τών σύνθετων στοιχείων τής αντίληψης και εκείνων τής έξωτερικής πραγματικότητας, δηλαδή μεταξύ τών σχημάτων διαμόρφωσης τών εμπειριών τών ιδιοτήτων και τών ίδιων τών ιδιοτήτων.

3. Μεταξύ τών φιλοσόφων τής νεότερης εποχής πού πιστεύουν ότι τά έξωτερικά αίτια τής εμπειρίας είναι φυσικά αντικείμενα μπορούμε νά αναφέρουμε τόν Descartes (1955), V. 1, σσ. 187-8, 191 και τόν Locke (1967), βιβλίο II, Κεφάλαια 8 και 9. ‘Ο Hume, από τήν άλλη πλευρά, λέει σχετικά μέ τίς έντυπώσεις τής αίσθησης, ότι προκύπτουν “στην ψυχή άρχικά από άγνωστα αίτια” (1969), σ. 7. ‘Υπό μιιά ειδική έννοια πού θά συ-

προφανές σέ πολλούς ότι προκειμένου νά αποφύγει δέσμευση στη μεταφυσική ενός φυσικού κόσμου, πού υποτίθεται ότι βρίσκεται πίσω από τήν αντίληψη μας δέν είναι κανείς υποχρεωμένος νά απορρίψει τήν αρχή ότι ή αίσθηση προκαλείται από έξωτερικές αίτιες. Από τήν άλλη μεριά, ό λόγος γιατί κάποιος τείνει νά διακηρύσσει τήν αιτιακή θέση δέν είναι απαραίτητα τό ότι χωρίς αὐτή κάποιος όλισθαίνει στόν σολιψισμό, ή διαφορετικά, στη γνώμη ότι ή αισθητηριακή εμπειρία είναι τό προϊόν μιᾶς ικανότητας τοῦ νοῦ ανεξάρτητης από τή βούληση. Είναι πιθανό νά όδηγηθεῖ κάποιος στόν σολιψισμό ἴσως ἄν υἱοθετήσει ἕναν αὐστηρό εμπειρισμό σέ συνδυασμό μέ τήν ἄρνηση τῆς (Α). Ἀντίθετα, τό κύριο κίνητρο πού στήριζε τήν ἀποδοχή τῆς αιτιακῆς θέσης ἦταν ὅτι χωρίς αὐτή ὄχι μόνο δέν ἔχουμε κάποια ἐξήγηση τοῦ "δεδομένου χαρακτήρα" τῆς αἴσθησης, δηλαδή τῆς ανεξαρτησίας της (τῆς αἴσθησης) ἀπό τή βούλησή μας, ἀλλά καί ὅτι δέν εἴμαστε σέ θέση ἐπίσης νά ἐξηγήσουμε τήν τάξη, τήν κανονικότητα καί τή συνοχή της⁴. Ὅλα αὐτά συνιστοῦν ἕνα ἐξαιρετικά περίπλοκο μή ἀναγώγιο γεγονός. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἐδῶ ἐνδιαφέρομαι γιά φιλοσοφικές τοποθετήσεις πού δέχονται τήν αιτιακή θέση. Πρόκειται νά ἐξετάσω μιᾶ ὀρισμένη συνέπεια αὐτῆς τῆς ἀποδοχῆς. Πρῶτα, ὅμως ὀφείλω νά ἐπιστήσω τήν προσοχή σ' ἕναν ὄρο, ὁ ὁποῖος περιορίζει τή χρήση τῆς (Α) μέ τήν πρόθεση πού μόλις ἀναφέρθηκε.

Ἄς ὑποθεθεῖ ὅτι ἕνας φιλόσοφος δέχεται τήν (Α), ἀλλά μέ τή λέξη "αἴτιο" κατανοεῖ κάτι ἄλλο ἀπό τήν κοινή ἔννοια πού σήμερα χρησιμοποιεῖται στήν ἐπιστήμη καί τή φιλοσοφία. Πιθανῶς μιᾶ τέτοια στρατηγική εἶναι ἀποδεκτική ἄν αὐτή καθορίζει καί διασαφηνίζει τό καινούριο νόημα μέ τό ὁποῖο χρησιμοποιεῖ τόν ὄρο. Ὡστόσο, ή ἐκδοχή τῆς αιτιακῆς θέσης πού προκύπτει ἀπό μιᾶ τέτοια κίνηση θά εἶναι διαφορετική ἀπό τή συνήθη ἐρμηνεία τῆς (Α) καί στερημένη ἀπό τήν ἰδιαίτερη ἐξηγητική της δύναμη. Αὐτό πού εἶναι ἄσκοπο, καί νομίζω ἀπαράδεκτο, εἶναι ή χρήση τῆς αιτιακῆς θέσης μέ μιᾶ διαφορετική καί συγχρόνως ἀπροσδιόριστη σημασία τοῦ "αἰτίου": κάτι τέτοιο ἀποτελεῖ λήψη τοῦ ζητουμένου κι ἀπλούστατα ἀποτυγχάνει νά ἐξηγήσει ὁ,τιδήποτε. Ἀποφεύγει νά ἀντιμετωπίσει τό φιλοσοφικό πρόβλημα μεταθέτοντάς το, μέσα στήν ἀσάφεια⁵.

ζητηθεῖ ἀργότερα, καί ὁ Kant ὑποστηρίζει ὅτι ὑπάρχει μιᾶ τέτοια αιτιακή προέλευση: (1950), σ. 289. Ἡ πλειοψηφία τῶν σύγχρονων φιλοσόφων θεωροῦν ὅτι τά ἐξωτερικά αἴτια τῆς αισθητηριακῆς εμπειρίας εἶναι φυσικά ἀντικείμενα, ἀλλά ἀνάμεσά τους ὑπάρχει καί μιᾶ "παράδοση διαφωνίας". Βλ. Snowdon (1988), σ. 193.

4. Βλ. Berkeley (1957), σσ. 37, 97 (1954) τόν δεύτερο καί τόν τρίτο διάλογο καί Hume (1969), Βιβλίο I, Μέρος 4, Τμήματα 2 καί 4. Γιά ἐκτενέστερη συζήτηση αὐτῶν τῶν θεμάτων, βλ. παρακάτω, τό δεύτερο μέρος αὐτῆς τῆς ἐργασίας.

5. Ὅπως ή πρόταση ὅτι μπορεῖ νά ὑπάρχει μιᾶ ἄγνωστη νοητική λειτουργία, ή ὁποία, παράγει ὅλη τήν εμπειρία μας ανεξάρτητα ἀπό τή βούληση, ή ἰδέα ὅτι ή εμπειρία παράγεται ἐξωτερικά, ἀλλά κατά ἐντελῶς ἄγνωστο τρόπο, εἶναι ἐξηγητικά δυσνόητη. Λίγο διαφέρει ἄν καθορίζεται ὁ ἐξωτερικός χαρακτήρας τῆς πηγῆς, ἄν κανείς ἐπιμένει νά παραδέχεται ὅτι δέν ἔχει ἰδέα γιά τό πῶς συμβαίνει αὐτή ή παραγωγή: μπορεῖ κάλλιστα νά συμβαίνει ξαφνικά καί ἀνεξήγητα.

“Όταν ο Kant δηλώνει ότι τά νοούμενα “παράγουν”, “έπηρεάζουν”, “έπιδρούν”, ή πίο εύθέως, “προκαλούν” τήν αίσθησή μας (μέ άλλα λόγια, τό περιεχόμενο/ύλη τών φαινομένων), έχει στό μυαλό του μιά έννοια για ένα αίτιο κάπως διαφορετική από τή συνηθισμένη, έφόσον, κατ’ αυτόν, τά νοούμενα δέν είναι χωροχρονικά (δέν ανήκουν στό χῶρο καί τό χρόνο)⁶. Στην πραγματικότητα, ο Kant ποτέ δέν αποσαφηνίζει τήν έννοια μέ τήν όποία χρησιμοποιεί αυτούς τούς όρους σ’ ένα τέτοιο πλαίσιο, καί παρά τήν πρώτη έντύπωση, ή θεωρία του δέν θά διαθέτει τά εξηγητικά πλεονεκτήματα τής αίτιακής θέσης (A), όποια κι αν είναι αυτά. “Όπως έχει παρατηρήσει ο Strawson, μόλις αντίληφθομε ότι τά πράγματα καθεαυτά, τά όποια λέγεται ότι έπηρεάζουν τή σύστασή μας, δέν βρίσκονται στό χῶρο καί τό χρόνο, “δέν μπορούμε πλέον νά κατανοήσουμε τή θεωρία, γιατί δέ γνωρίζουμε πλέον τί τημαίνει ‘έπηρεάζουν’”⁷. “Αν δέν παρασχεθούν πρόσθετοι κι έπιτακτικοί λόγοι, ή έκφραση τής αίτιακής θέσης μ’ αυτόν τόν Καντιανό τρόπο, δέν θά έχει ως αποτέλεσμα τήν απάντηση στό έρώτημα γιατί ή αίσθητηριακή έμπειρία μας είναι τακτική καί ανεξάρτητη από τή βούληση. Παρόμοιες παρατηρήσεις εφαρμόζονται στην ιδέα ότι ο θεός είναι τό αίτιο τής αίσθητηριακής έμπειρίας. “Αν ή αίτιακή θέση πρόκειται νά διαδραματίσει τό ρόλο μιās σωστής εξήγησης, θά πρέπει νά βασίζεται σέ μιά επαρκώς ξεκαθαρισμένη έννοια του όρου. “Αν μέ τό “αίτιο” έννοομε τή συνηθισμένη έννοια, τότε ή ίδια ή ιδέα του ότι ο θεός προκαλεί τήν αντίληψή μας καθίσταται ακατάληπτη.

“Έτσι είτε ή έννοια ενός αίτιού είναι κατανοητή μέ τή συνηθισμένη της σημασία καί ή (A) έπιτελεί τήν εξηγητική της λειτουργία, είτε αυτό πού γίνεται κατανοητό μέ τήν έννοια αίτιο είναι μάλλον διαφορετικό, καί ή (A) έχει χάσει αυτή τή συγκεκριμένη λειτουργία⁸. “Ο κύριος στόχος αυτής τής έργασίας

6. Στο (1965), σσ. 27-8 ο Kant δηλώνει κατηγορηματικά ότι καί τά νοούμενα καί τά φαινόμενα μπορούν νά θεωρηθούν ως “αίτιες”, αλλά μόνο τά δεύτερα υπόκεινται στην “άρχή τής αιτιότητας”, δηλαδή τό νόμο τής αιτιοκρατίας. [Σ.τ.Μ. ΒΧΧVI-ΧΧVII – Τά αποσπάσματα τής *Κριτικής του καθαρού λόγου* πού παρατίθενται έδῶ καί σέ άλλα σημεία του κειμένου είναι σέ μετάφραση ‘Αναστασίου Γιανναρά, έκδ. Παπαζήση, ‘Αθήνα, 1977. Στη συνέχεια θά παρέχεται καί ο αριθμός σελίδων τής πρώτης ή/καί δεύτερης έκδοσης τής πρωσικής ‘Ακαδημίας]. Για τήν παράξενη αντίληψη, για μή-χωρικά καί μή-χρονικά αίτια, βλ. για παράδειγμα, Strawson (1966), σ. 41, καί Wilkerson (1976), σσ. 27, 180.

7. (1966), σ. 41. Σύμφωνα μέ τόν Russell, “Είναι σημαντικό νά παρατηρήσουμε ότι, αν οί αίσθητηριακές έντυπώσεις μας θεωρηθούν πώς προκαλούνται από φυσικά αντικείμενα, πρέπει νά υπάρχει ένας φυσικός χῶρος πού περιέχει αυτά τά αντικείμενα καί τά αίσθητήρια όργανά μας καί τά νεύρα καί τόν έγκέφαλο” (1970), σ. 15.

8. Δέν ύπαινίσσομαι ότι ή συνήθης μας έννοια του αίτιού είναι μή προβληματική. ‘Αντίθετα, αυτή ή έννοια είναι μιά πολύ γόνιμη πηγή φιλοσοφικών προβλημάτων καί συζητήσεων. Μιά αξιοσημείωτη ποικιλία ριζικά διαφορετικών αναλύσεων τής αιτιότητας ανταγωνίζονται ή μιά τήν άλλη, μέσα σ’ ένα πλαίσιο όξείας διαμάχης. ‘Ωστόσο, όλα αυτά είναι σύμφωνα μέ τό γεγονός ότι συνήθως συμφωνούμε ένστικτωδῶς για τό τί

είναι νά επισημάνει ότι εφόσον ή (Α) προτείνεται ως μιά αὐθεντικά ἐξηγητική αἰτιακή θέση, δημιουργεῖ μιά δέσμευση σέ μιά μορφή ἀντιληπτικοῦ ρεαλισμοῦ, ὁ ὁποῖος εἶναι πολύ πλουσιότερος ἀπ' ὅ,τι ὀρισμένοι ἀπό τούς ὑποστηρικτές τῆς (Α) θά ἦταν πρόθυμοι νά ἐγκρίνουν. Στά τελευταῖα δύο τμήματα πρόκειται νά ἐξετάσω τίς πιθανότητες ἀποτροπῆς αὐτῆς τῆς δυνατότητας: ἀποτυχία νά προσδιοριστεῖ μιά τέτοια δυνατότητα φαίνεται νά ἀποτελεῖ μιά ἰσχυρή ἀπειλή ἀσυνέπειας γιά πολλές νεότερες καί σύγχρονες ἀντιρρεαλιστικές ἀναλύσεις τῆς ἀντίληψης πού ἐπικαλοῦνται τήν αἰτιακή θέση.

2.

Ὅρισμένοι φιλόσοφοι ἔχουν ἐπισημάνει ὅτι ἡ πρωταρχική ἐπίγνωσή μας κατά τήν ἀντίληψη εἶναι τῶν ἀντικειμένων παρά τῆς αἰσθητηριακῆς ἐμπειρίας. Ἀπαρνοῦνται τήν ἰδέα ὅτι ἡ ἀντίληψή μας γιά τά ἀντικείμενα ἀντλεῖται μέσῳ μιᾶς συναγωγικῆς ἐπεξεργασίας τῆς αἰσθητηριακῆς ἐμπειρίας, τήν ὁποία συλλαμβάνουμε πρῶτα⁹. Δέν ἔχω καμμία ἀπολύτως ἀντίρρηση γι' αὐτήν τήν ἀποψη ἀλλά νομίζω ὅτι, γιά χάρη τῆς συνέπειας, κάποιος μπορεῖ ἐπίσης νά προτείνει ὅτι κατά τήν ἐπίγνωσή μας τῶν ἀντικειμένων μποροῦμε νά παρατηρήσουμε τήν αἰσθητηριακή ἐμπειρία ἐνδοσκοπικά, ἀποσπώντας τήν ἀπό τήν ἀντίληψή τους¹⁰. Ὑπάρχει μιά ἐπονομαζόμενη “φαινομενολογική σημασία” ὑπό τήν ὁποία μποροῦμε νά περιγράψουμε διαφορετικά χρώματα, σχέδια, μυρωδιές, γεύσεις, ἤχους κι ἄλλα αἰσθητηριακά στοιχεῖα πού συνιστοῦν τό περιεχόμενο τῆς αἰσθητηριακῆς ἐμπειρίας¹¹. Ἡ ποικιλία τῶν στοιχείων πού συνιστοῦν τό περιεχόμενο τῆς αἰσθητηριακῆς ἐμπειρίας εἶναι τέτοια ὥστε κάθε ξεχωριστό κομμάτι μοιάζει μέ πολυάριθμα ἀλλά ταυτόχρονα καί διαδοχικά κομμάτια, δημιουργώντας γιά τή νόησή μας μίαν ἐντύπωση ἐπανεμφάνισης κι ἐπανάληψης. Ἐπιπλέον, ὅπως διαπιστώθηκε στό προηγούμενο τμήμα, οἱ ἀμοιβαῖες σχέσεις διαφορετικῶν στοιχείων, καί ἀτομικά καί σέ ομάδες, ἀπαντοῦν κατά ἓνα πολύ τακτικό τρόπο. Δέν διατηρεῖται μόνον ἡ ὑφιστάμενη τάξη μέσα στό χρόνο, ἀλλά ἀκόμα καί ἡ ἀλλαγὴ συμβαίνει βαθμιαῖα καί σύμφωνα πρός καθορισμένες ἀρχές, κι ὅλα αὐτά ἀνεξάρτητα ἀπό τή βούληση. Ἐφόσον μελετοῦμε τήν αἰσθητηριακή ἐμπειρία μας, ἡ ἐνυπάρχουσα τάξη της ἀπαιτεῖ ἀναγνώριση. Ἐτσι προσδοκῶ μιά σχεδόν παγκόσμια συμφωνία σχετικά μέ τήν ἀλήθεια τῆς ἀκόλουθης πρότασης, τήν ὁποία, γιά εὐκολία, ἀποκαλῶ “θέση τῆς τακτικότητας”:

εἶναι αἴτιο, τουλάχιστο σέ ἀδρές γραμμές.

9. Βλ. Armstrong (1968), σ. 226; Strawson (1979), σσ. 41-7.

10. Καί ὁ Armstrong καί ὁ Strawson παραδέχονται ὅτι μποροῦμε νά κάνουμε κάτι τέτοιο. Βλ. *Ibid.*

11. Βλ. Quinton (1965), σ. 507. Ὁ Dretske (1981) ἀναφέρει τίς ψυχολογικές διαφορές μεταξύ “ὀπτικοῦ κόσμου” καί “ὀπτικοῦ πεδίου” (ἀπό τόν Gibson [1950] κεφ. 3) καί μεταξύ “τρόπου σταθερότητας” καί “τρόπου ἐγγύτητας” (ἀπό τόν Rock [1977]).

(B) Ἡ αἰσθητηριακή ἐμπειρία περιλαμβάνει μιά πλούσια ποικιλία ἀπό στοιχεῖα πού σχετίζονται τό ἓνα μέ τό ἄλλο μ' ἓνα πολύ συνεκτικό καί τακτικό τρόπο¹².

Ὁ συνδυασμός τῆς (B), τῆς θέσης τῆς τακτικότητας καί τῆς (A), τῆς αἰτιακῆς θέσης, δημιουργεῖ δέσμευση σέ ἓναν ἰσχυρότερο ρεαλισμό. Ξεχωριστά, ἡ (B) δέν ἔχει καθόλου ρεαλιστική σημασία, καί ἡ (A) τήν ἔχει μόνο ἐλάχιστα. Ὡστόσο μέ δεδομένη τή φύση τῆς αἰτιότητας καί τόν ἐλάχιστο ρεαλισμό τῆς (A), ἡ (B) ἔχει μιά ἐνισχυτική ἐπίδραση στόν ρεαλισμό αὐτό. Θά ὀρίσω καί θά ἐξετάσω λεπτομερῶς τρεῖς οὐσιώδεις ἀπόψεις τῆς αἰτιότητας τίς ὁποῖες θεωρῶ ὑπεύθυνες γι' αὐτήν τήν ἐπίδραση. Θά συζητήσω πρῶτα τίς ἀπόψεις αὐτές γενικά, καί κατόπιν θά τίς ἐφαρμόσω στήν αἰσθητηριακή ἐμπειρία¹³.

Ποικιλία: Ἄς χαρακτηρίσουμε ἓνα συμβάν ὡς τήν παρουσία μιᾶς ἰδιότητας σέ ἓνα ἀντικείμενο κατά τή διάρκεια μιᾶς ὀρισμένης χρονικῆς περιόδου. Ἀκολουθώντας τήν ἀρχή τῆς παγκόσμιας αἰτιότητας, ὅτι κάθε γεγονός ἔχει μιά συγκεκριμένη αἰτία μποροῦμε νά διατυπώσουμε τήν ἀποψη τῆς ποικιλίας ὡς ἑξῆς: γιά κάθε παρουσία ἰδιότητας πού μπορεῖ νά ὑπαχθεῖ σέ ἓνα διαφορετικό τύπο πού ἐμπίπτει μέσα στό φάσμα κάποιου γένους ὑπό προσδιορισμό, ὑπάρχει ἓνα αἶτιο πού μπορεῖ νά ὑπαχθεῖ σέ ἓνα διαφορετικό ἀπαράλλακτο τύπο. Εἶναι θεμελιῶδες γιά τή φύση τῆς αἰτιότητας ὅτι ὑπάρχει ἓνας διαφορετικός ἀπαράλλακτος τύπος αἰτίου γιά κάθε διαφορετικό τύπο ἀποτελέσματος ὑπό ἓνα ὀρισμένο γένος ὑπό προσδιορισμό, καί εἶναι αὐτή ἀκριβῶς ἡ ἀποψη πού διακρίνει τίς αἰτιακά συνδεδεμένες παρουσίες ἰδιοτήτων ἀπό ἐκεῖνες πού ἀπλά συμπίπτουν. Σύμφωνα μέ τή διατύπωση τοῦ Hume, "Τό ἴδιο αἶτιο πάντα προκαλεῖ τό ἴδιο ἀποτέλεσμα καί τό ἴδιο ἀποτέλεσμα δέν προκύπτει ποτέ παρά μόνο ἀπό τό ἴδιο αἶτιο"¹⁴. Αὐτό τό γνώρισμα εἶναι ἀπαραίτητο γιά τή δυνατότητα γενίκευσης τῶν αἰτιακῶν σχέσεων. Ἄν σέ διαφορετικές περιπτώσεις, ἐντελῶς ὅμοια γεγονότα ἀκολουθοῦνταν ἀπό τελείως διαφορετικά γεγονότα, τέτοιου εἴδους διαδοχές δέν θά θεωροῦνταν κανονικά ὅτι συνδέονται αἰτιακά. Γιά τό λόγο αὐτό, ἡ δυνατότητα γενίκευσης τῶν αἰτιακῶν σχέσεων συνεπάγε-

12. Βλ. ὑποσημείωση 4. Μέ τή δική του ἐκδοχή γιά τήν (A), δηλαδή μέ τό θεό ὡς αἶτιο γιά τήν αἰσθητηριακή ἐμπειρία μας, ὁ Berkeley "ἐξηγεῖ" τό γεγονός πού ἐκφράζεται στή (B).

13. Ὑπογραμμίζοντας αὐτές τίς οὐσιώδεις πλευρές τῆς αἰτιότητας, σκοπός μου δέν εἶναι νά προσφέρω μιά διασάφηση τῆς ἔννοιας τοῦ αἰτίου, μέ τήν προοπτική νά τήν ἀναλύσω. Μᾶλλον θέλω νά δείξω πῶς ἡ αἰτιότητα ἀποδεικνύει τήν ὑπαρξη ἀντιστοιχίας μεταξύ περίπλοκων αἰτίων καί ἀποτελεσμάτων.

14. (1969), σ. 223. Πρέπει νά προσεχθεῖ ὅτι ἡ ἀναγνώριση αὐτῆς τῆς ἀποψης τῆς αἰτιότητας δέν συνεπάγεται ὅτι υἱοθετεῖ κανεῖς μιά χιουμμανή ἀνάλυση τῆς ἔννοιας μέ ἀναφορά στήν ἔννοια τῆς κανονικότητας. Ἐδῶ παρατηρῶ ὅτι τά αἶτια εἶναι πάντοτε γενικεύσιμα χωρίς νά θεωρῶ κάτι τέτοιο ἐννοιολογική ἐξάρτηση.

ται τήν άποψη τής ποικιλίας.

Διαμόρφωση: "Αν για κάθε άποτέλεσμα πού μπορεί νά ύπαχθεϊ σ' ένα διαφορετικό είδος, ύπάρχει ένα διαφορετικό είδος αίτιου, τότε για ένα σύμπλεγμα συμβάντων άπό διαφορετικά είδη θά ύπάρχει ένα σύμπλεγμα αίτιων, κάθε διαφορετικό στοιχείο του όποιου θά άντιστοιχεϊ σ' ένα στοιχείο του συμπλέγματος τών άποτελεσμάτων. Αυτό τό έγγυάται ή άποψη τής ποικιλίας. Αυτό πού έπιθυμώ νά σημειώσω έπιπλέον άφορᾶ τή διαμόρφωση τών στοιχείων ενός συμπλέγματος αίτιων. "Όπου ύφίσταται μεταξύ συμπλεγμάτων, ή αίτιότητα θά έξασφαλίσει ότι ή άμοιβαία σχέση χώρου μεταξύ τών στοιχείων τής σύνθετης αίτιας είναι ή ίδια σέ είδος, όπως ή σχέση χώρου πού συνδέει τά στοιχεΐα του σύνθετου άποτελέσματος. Αυτή ή άποψη προκύπτει άπό τή γειννίαση αίτιου κι άποτελέσματος στό χῶρο. "Αν ή γειννίαση είναι ένα γνώρισμα τής αίτιότητας, τότε ή διαμόρφωση τών στοιχείων του συμπλέγματος τών αίτιων στό χῶρο πρόκειται νά άναπαραχθεϊ πανομοιότυπα στην άμοιβαία σχέση τών στοιχείων του συμπλέγματος τών άποτελεσμάτων πού θά προκύψει άπ' αυτή. "Αν σέ συγκεκριμένες θέσεις τά στοιχεΐα του αίτιου συνάπτουν τά άποτελέσματά τους, τά στοιχεΐα του άποτελέσματος θά έχουν άπό κοινού τήν ίδια διαμόρφωση σέ εκείνες τίς θέσεις όπως εκείνη τών άντίστοιχων στοιχείων του συμπλέγματος του αίτιου. Προκύπτει ότι τά συμπλέγματα τών έμφανίσεων τής ιδιότητας και τά αίτιά τους είναι ίσομορφικά στη διαμόρφωση. Μέ άλλα λόγια, δεδομένου ενός συμπλέγματος άποτελεσμάτων, ύπάρχει ένα σύμπλεγμα αίτιων τά στοιχεΐα του όποιου παρουσιάζουν μιά άντίστοιχη ποικιλία και διαμόρφωση: για παράδειγμα, ένας σβῶλος άπό κερί πού δέχεται ένα άποτύπωμα τροποποιείται άπό μιά σφραγίδα τά στοιχεΐα τής όποιας έχουν τουλάχιστον τήν ίδια ποικιλία όπως τό άποτέλεσμά τους και μιά άνάλογη άμοιβαία σχέση¹⁵.

Διατήρηση: "Η διαμόρφωση τών στοιχείων μιᾶς σύνθετης όντότητας στό χῶρο καθορίζει τή δομή της. Μιά σύνθετη όντότητα διατηρεϊ τή δομή της και άλλα ποιοτικά γνώρισματά κατά μήκος του χωροχρονικού συνεχούς πού συνιστᾶ μεταξύ τών αίτιακῶν της άλληλεπιδράσεων. "Η άντιστοιχία στην ποικιλία και διαμόρφωση μεταξύ μιᾶς αίτιας και του άποτελέσματος της θά διατηρηθεϊ στό χῶρο και χρόνο, εκτός και άν αυτό πού δέχεται και ύφίσταται τό άποτέλεσμα δέν τροποποιείται άπό άλλες αίτιακές επιδράσεις. Αυτή ή άποψη τής αίτιότητας έχει τονιστεϊ άπό τον Russell, και πιο πρόσφατα άπό τον Wes-

15. "Εδῶ δέν ύπάρχει λόγος νά στηριχθοῦμε στό ότι ό αὐστηρός ντετερμινισμός ή ή γειννίαση άποτελοῦν οὐσιώδη χαρακτηριστικά τής αίτιότητας. "Η ύποστηριζόμενη θέση ίσχύει ακόμη και άν κάποια αίτια είναι μή ντετερμινιστικά, μή γενικεύσιμα, και δέν γειννιάζουν μέ τά άποτελέσματά τους. Θα δοῦμε ότι ή συλλογιστική μας δέν στοχεύει σέ ένα συμπέρασμα μέ παραγωγική βεβαιότητα. "Αρκεϊ οί αίτιακές σχέσεις νά είναι στίς περισσότερες περιπτώσεις γενικεύσιμες και νά χαρακτηρίζονται άπό γειννίαση τών ὄρων τους, και κάτι τέτοιο, άποτελεϊ σέ τελευταία άνάλυση, έμπειρικό γεγονός.

Iey Salmon. 'Ο Russell έχει εισαγάγει τήν έννοια μιᾶς "αίτιακῆς γραμμῆς"¹⁶. Σύμφωνα μ' αὐτόν, "Μιά αίτιακή γραμμή... μπορεί νά θεωρηθεῖ σάν τήν ἐμμο- νή κάποιου πράγματος-ἀτόμου, τραπεζιοῦ, φωτονίου ἢ ὅποια ἄλλα. Σ' ὅλη τή διάρκεια μιᾶς δεδομένης αίτιακῆς γραμμῆς, μπορεί νά ὑπάρχει μιᾶ σταθερό- τητα ποιότητας, σταθερότητα δομῆς, ἢ σταδιακή μεταβολή εἴτε στό ἕνα εἴτε στό ἄλλο, ἀλλά ὄχι ξαφνική μεταβολή σημαντικοῦ μεγέθους"¹⁷. Κατά τήν ὀρολογία τοῦ Salmon, περίπου τό ἴδιο πρᾶγμα παίρνει τό ὄνομα μιᾶς "αί- τιακῆς διαδικασίας"¹⁸, καί θεωρεῖται σάν μιᾶ μεταβίβαση μέ "κάποιο ὀρι- σμένο βαθμό ὁμοιομορφίας πού διαθέτει μιᾶ ὀρισμένη δομή", κι ἐπομένως ἐ- πίσης "τίς τροποποιήσεις σέ κείνη, τή δομή... [αὐτό] εἶναι κάτι πού μεταδίδει ἐνέργεια, καθώς ἐπίσης καί πληροφορίες καί αίτιακή ἐπιρροή"¹⁹. Δομικές ἢ ἄλλες ποιοτικές τροποποιήσεις στίς αίτιακές διαδικασίες ἀποκτῶνται κατά τή διάρκεια αὐτῶν πού ὁ Salmon ὀνομάζει "αίτιακές ἀλληλεπιδράσεις", δη- λαδή στήν τομή δύο αίτιακῶν διαδικασιῶν. 'Η σφραγίδα πού ἀποτυπώνει ἕνα σημάδι στό κερὶ θά ἦταν παράδειγμα γιά μιᾶ τέτοια ἀλληλεπίδραση²⁰. 'Επο- μένως, γιά νά συνοψίσω τήν ἄποψη τῆς αίτιότητας πού τονίζεται ἐδῶ, μιᾶ αί- τιακή διαδικασία (πιό συγκεκριμένα, ἕνα ἀντικείμενο πού ἐμμένει στό χρόνο) καθώς διασταυρῶνεται μέ κάποια ἄλλη διαδικασία ἀποκτᾶ μιᾶ ὀρισμένη ἰ- διότητα (ἢ μιλώντας γιά πιό σύνθετες ἐπιδράσεις, λαμβάνει ἕνα δομικό χαρα- κτηριστικό σημάδι τό ὁποῖο μεταβιβάζει στό χῶρο καί τό χρόνο) τήν ὁποία διατηρεῖ χωρίς τροποποίηση, ἐφόσον δέν συναντήσῃ ἄλλες διαδικασίες.

Τώρα ἄς ἐφαρμόσουμε τίς ἀπόψεις αὐτές στό παρόν ζήτημα. "Ἄν προκα- λεῖται ἡ αἰσθητηριακή ἐμπειρία ἀπό κάποιο αἴτιο, τότε οἱ ἴδιες τρεῖς ἀπόψεις χαρακτηρίζουν τή διαδικασία τῆς αἰσθησης. 'Από μιᾶ "φυσιοκρατική" σκο- πιά, τό αἰσθητηριακό σύστημα τοῦ ὀργανισμοῦ εἶναι ἕνα μέσο αίτιακῆς μετα- βίβασης τό ὁποῖο μεταφέρει στό σχετικό κέντρο τοῦ ἐγκεφάλου τίς δομικές ἀλλαγές ἢ πληροφορίες πού λαμβάνει στά αἰσθητήριά του, διαμέσου ἀλληλε- πίδρασης μέ ἐξωτερικές διαδικασίες. "Ἐτσι, ἡ (A) καί (B) ὑποδηλώνουν τά ἄ-

16. Στο (1948), σ. 459, ὁ Russell τήν ὀρίζει ὡς "μία χρονική σειρά συμβάντων σχετι- ζόμενων ἔτσι, ὥστε ἂν εἶναι δεδομένα κάποια ἀπό αὐτά, κάτι νά μπορεί νά συνάγεται σχετικά μέ τά ἄλλα, ὁ,τιδήποτε καί ἂν συμβαίνει ἄλλοῦ".

17. *Ibid.*

18. Γιά τόν Salmon, οἱ αίτιακές διαδικασίες περιλαμβάνουν τή "...μετάδοση τῶν κυ- μάτων τοῦ φωτός, τήν κίνηση τῶν ὕλικῶν ἀντικειμένων, τή μετάδοση τῶν ἠχητικῶν κυ- μάτων, τή διατήρηση τῆς κρυσταλλικῆς δομῆς, κ.λπ." (1984), σ. 153.

19. 'Ο Salmon ὑποστηρίζει πῶς μιᾶ τέτοιου εἴδους ἱκανότητα εἶναι διακριτικό γνώ- ρισμα μιᾶς γνήσιας αίτιακῆς διαδικασίας (1984), σσ. 144, 146 (δικές μου ἀγκύλες).

20. Τά παραδείγματα τοῦ ἴδιου τοῦ Salmon περιλαμβάνουν τή σύγκρουση ἀνάμεσα σέ μπάλες μπιλιάρδου καί ἕνα βέλος πού χτυπᾷ ἕνα ἐλάφι. "Τροποποιήσεις στίς διαδικα- σίες συμβαίνουν ὅταν συναντῶνται μέ ἄλλες διαδικασίες; ἂν οἱ τροποποιήσεις συνεχί- ζονται πέρα ἀπό τό σημεῖο τῆς συνάντησης, τότε ἡ συνάντηση συνιστᾶ μιᾶ αίτιακή ἀλ- ληλεπίδραση καί ἡ ἀλληλεπίδραση ἔχει παραγάγει σημάδια πού μεταδίδονται" (1984), σ. 170.

κόλουθα: Αν υποθέσουμε ότι ένα σύμπλεγμα εμπειρίας είναι μία νοητική αναπαράσταση του φυσικού αισθητήριου ερεθίσματος που λαμβάνεται στον εγκέφαλο, όπου μία τέτοιου είδους εμπειρία μπορεί να είπωθει ότι ακολουθεί αυτό το ερέθισμα, υπό φυσιολογικές και κατάλληλες αντιληπτικές συνθήκες, για κάθε ποιοτική διαφορά στο σύμπλεγμα αυτό θα υπάρχει μία διαφορετική εξωτερική αίτια, και η διαμορφωτική της τάξη θα έχει ένα ισομορφικό αντίστοιχο ανάμεσα στις αιτίες αυτές. Με λίγα λόγια, δεδομένων των (Α) και (Β) υπάρχει λόγος να πιστεύουμε ότι η ένυπαρχουσα ποιοτική ποικιλία και τάξη της εμπειρίας απεικονίζουν την τάξη και ποικιλία του εξωτερικού της αίτιου. Η αίτιακή θέση και η θέση της τακτικότητας υποδηλώνουν την αλήθεια της:

(Γ) Η ποικιλία, τάξη και συνοχή της αισθητηριακής εμπειρίας αντικατοπτρίζουν την ποικιλία, τάξη και συνοχή της έξω-νοητικής ύπαρξης που την προκαλεί²¹.

Προτού συζητήσω το status και τη νομιμότητα του τρόπου με τον οποίο η (Γ) είναι δυνατό να συναχθεί από τις (Α) και (Β), επιθυμώ να εξετάσω τι συνεπάγεται η αλήθεια της (Γ). Αν η (Γ) είναι αληθής, φαίνεται ότι πολλά διακυβεύονται για τον αντιληπτικό αντιρρεαλιστή. Η (Γ) συνεπάγεται ότι υπάρχει γύρω από μās, ως πνεύμα, κάποια “έξω-νοητική πραγματικότητα” και ότι μία τέτοια ύπαρξη είναι ανεξάρτητη από το γεγονός ότι γίνεται αντικείμενο της εμπειρίας μας, εφόσον είναι το ίδιο το αίτιο της αισθητηριακής εμπειρίας. Επιπλέον, η (Γ) συνεπάγεται ότι η ανεξάρτητη ύπαρξη υπό εξέταση έχει (ή είναι φτιαγμένη από) απόψεις ισομορφικές με την ποικιλία και τάξη της εμπειρίας μας. Υπάρχουν επίσης “φυσικά αντικείμενα”, υπό την έννοια των όντοτήτων που αντιλαμβανόμαστε στον κόσμο της εμπειρικής μας σύλληψης, που χαρακτηρίζονται απ’ αυτές τις απόψεις; Η (Γ) δέν συνεπάγεται αυτό το περαιτέρω συμπέρασμα, αλλά φαίνεται ότι δέν είναι υποχρεωμένη να το συνε-

21. Γράφει ο Russell, “Αν το αντιληπτικό στοιχείο (percept) πρόκειται να αποτελέσει πηγή της γνώσης του αντικειμένου, πρέπει να είναι δυνατό να συναγάγουμε το αίτιο από το αποτέλεσμα, ή τουλάχιστον να συναγάγουμε κάποια χαρακτηριστικά του αίτιου”, σσ. 221-2. Ο H.H. Price παραδέχεται ότι “Κάθε αισθητηριακό δεδομένο έχει κάποιο αίτιο, κι έτσι για κάθε διαφορά στα αισθητηριακά δεδομένα πρέπει να υπάρχει κάποια αντίστοιχη διαφορά στο [αίτιο]” (1965), σ. 424, (δικές μου αγκύλες). Ο Price επίσης δηλώνει ότι “Πρέπει να υπάρχει ένα αίτιο όχι απλά για την ύπαρξη των αισθητηριακών δεδομένων γενικά, αλλά για όλες τις ιδιαίτερες λεπτομέρειες όλων των αισθητηριακών δεδομένων που αντιλαμβανόμαστε στην πραγματικότητα. Συνεπάγεται ότι όπου διαπιστώνουμε διαφορές στα αισθητηριακά δεδομένα πρέπει να υπάρχουν διαφορές στο αίτιο”. Διαφωνώ με τον Price, ωστόσο, σχετικά με το λόγο που επικαλείται για αυτή την παρατήρηση. Πιστεύω ότι ο λόγος πρέπει να βρεθεί μάλλον στα τρία χαρακτηριστικά της αιτιότητας που έχω προσπαθήσει να τονίσω, παρά στη μεσαιωνική αρχή ότι “πρέπει να υπάρχει τουλάχιστον τόση πραγματικότητα στο αίτιο όσο και στο αποτέλεσμα του, δηλαδή τουλάχιστον τόσα θετικά γνωρίσματα”.

πάγεται· καθιστᾶ μονάχα μιά τέτοια υπόθεση μιά δυνατή ἔρμηνεία τῆς ἐξωτερικῆς πραγματικότητας, ἐνῶ ἐπιτρέπει ἐπίσης ἄρκετά διαφορετικές ἔρμηνειες, ὅπως ἐκεῖνες πού θά γίνονταν, γιά παράδειγμα, ἀπό ὑποκείμενα ἀντίληψης πού ἀνήκουν σ' ἕνα ριζικά ξένο πολιτισμό, ἢ ἀπό ἐκείνους οἱ ὅποιοι μιλοῦν μέσα ἀπό τή σκοπιά μιᾶς ριζικᾶ διαφορετικῆς θεωρίας τῆς φύσης τοῦ κόσμου. Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ ἔκταση τῆς δέσμευσης στό ρεαλισμό πού συνεπάγεται ἀπό τήν ἀποδοχή τῆς (Γ) εἶναι ἀσύγκριτα μεγαλύτερη ἀπό ἐκείνη τῆς αἰτιακῆς θέσης: περιλαμβάνει τή διαβεβαίωση ὅτι περιβαλλόμεστε ἀπό ἕναν ἀνεξάρτητο κόσμο ἀξιοσημείωτης τακτικότητας καί συνοχῆς, πού προκαλεῖ μέσα μας ἐμπειρία τήν ὁποία ἀντιληπτικά ἐρμηνεύουμε ὡς ἕνα φυσικό κόσμο ἀντικειμένων. Ἀκόμη, αὐτό τό αἶτιο εἶναι φυσικό, ἐφόσον μέ τήν ἐκφραση αὐτή ἐννοοῦμε ὑπαρξη ἔξω καί ἀνεξάρτητη ἀπό τήν ἐπίγνωσή μας. Θά ὀνομάζω τό ρεαλισμό πού μόλις ἀναφέρθηκε P²². Τό ἐρώτημα μέ τό ὅποιο θά ἤθελα νά ἀσχοληθῶ τώρα εἶναι ἂν μπορεῖ κανεῖς νά ἀντισταθεῖ στό P (καθώς καί στή [Γ]), ἀκόμα κι ἂν δέχεται καί τήν αἰτιακή θέση καί τή θέση τῆς τακτικότητας.

3.

Εἶναι βέβαιο ὅτι οἱ προτάσεις (A) καί (B) δέν μποροῦν νά καταδείξουν τήν

22. Στό ἔργο του *Τά προβλήματα τῆς φιλοσοφίας* ὁ Russell ὑποστηρίζει κάποια θέση πού μοιάζει ἄρκετά μέ τή (Γ), ἀπό τήν ὁποία ἀντλεῖ ἕνα ρεαλισμό συγγενή πρὸς τόν P. Δηλώνει ὅτι "...δέν μποροῦμε ποτέ νά ἀποδείξουμε τήν ὑπαρξη τῶν πραγμάτων πέρα ἀπό τούς ἑαυτούς μας καί τίς ἐμπειρίες μας" ([1970], σ. 10). Ἀλλά "...μποροῦμε νά ὑποθέσουμε ὅτι ὑπάρχει ἕνας φυσικός χῶρος μέσα στόν ὅποιο τά φυσικά ἀντικείμενα ἔχουν χωρικές σχέσεις ἀντίστοιχες μέ ἐκεῖνες πού ἔχουν τά αἰσθητηριακά δεδομένα μέσα στούς δικούς μας ἰδιαίτερους χώρους" (σ. 15). Ὁ Russell προσθέτει ὅτι "ἂν καί οἱ σχέσεις τῶν φυσικῶν ἀντικειμένων ἔχουν ὅλα τά εἶδη τῶν γνωρίσιμων ἰδιοτήτων πού ἀντλοῦνται ἀπό τήν ἀντιστοιχία τους μέ τίς σχέσεις τῶν αἰσθητηριακῶν δεδομένων, τά ἴδια τά φυσικά ἀντικείμενα παραμένουν ἄγνωστα στήν ἐσώτερή τους φύση" (σ. 17). Τό ἐπιχείρημά του, ὡστόσο, εἶναι διαφορετικό ἀπό αὐτό πού ἐξετάζουμε τώρα, καί κατά τή γνώμη μου, πολύ λιγότερο πειστικό. Μ' ἕνα ἄρκετά πραγματιστικό πνεῦμα, παρατηρεῖ ὅτι "δέν εἶναι μέ ἐπιχειρήματα πού ἀποκτοῦμε ἀρχικά τήν πίστη μας σ' ἕνα ἀνεξάρτητο ἐξωτερικό κόσμο... Ἡ ἐνστικτώδης μας πίστη ὅτι ὑπάρχουν ἀντικείμενα πού ἀντιστοιχοῦν στά αἰσθητηριακά μας δεδομένα δέν ὀδηγεῖ σέ κανένος εἶδους δυσκολίες, ἀλλά ἀντίθετα τείνει νά ἀπλοποιεῖ καί νά συστηματοποιεῖ τήν ἐξήγησή μας τῶν ἐμπειριῶν, καί φαίνεται πώς δέν ὑπάρχει κανένας λόγος γιά τήν ἀπόρριψή της. Μποροῦμε ἐπομένως νά παραδεχτοῦμε... ὅτι ὁ ἐξωτερικός κόσμος ὑπάρχει πραγματικά..." (σ. 11). Στά ἀμέσως ἐπόμενα χρόνια μετά τή δημοσίευση αὐτοῦ τοῦ ἔργου ὁ Russell ἔμεινε ὄλο καί λιγότερο ἱκανοποιημένος ἀπό αὐτό τόν συλλογισμό καί ὑποχώρησε στή φαινομενοκρατική θεωρία ὅτι ἡ ὕλη ἢ τά φυσικά ἀντικείμενα εἶναι συστήματα ἢ λογικές κατασκευές πραγματικῶν καί δυνατῶν αἰσθητηριακῶν ἐμπειριῶν. Βλ. Russell (1914a), (1914b), καί (1915).

αλήθεια τής (Γ). Δέν μπορούμε νά ποῦμε ὅτι αὐτό τό συμπέρασμα ἀπορρέει ἀπό τήν αἰτιακή θέση καί τή θέση τής τακτικότητας μέ τήν ἔννοια μιᾶς λογικῆς ἀναγκαιότητας γιατί δέν ὑπάρχουν ἐγγυήσεις γιά τό ὅτι ἡ αἰτιακή αἰσθητηριακή διαδικασία δέν θά ὑποστει τήν παρέμβαση ἄλλων, καί κάτι τέτοιο ἐξαρτᾶται ἀπό τίς συνθήκες πού ἐπικρατοῦν κατά τό γεγονός τής ἀντίληψης. Οἱ συνθήκες μπορεῖ νά εἶναι τέτοιες πού τό μέσο διά τοῦ ὁποίου ταξιδεύει τό φῶς ἢ τό ὀπτικό σύστημα τοῦ ὄργανισμοῦ νά παραποιεῖ τήν ὀπτική εἰκόνα. Πρίσματα, κάτοπτρα, ἀτμοσφαιρικές συνθήκες, ψυχολογικοί καί φυσιολογικοί παράγοντες μπορεῖ ὁ καθένας νά “παρεμβαίνει” στήν αἰσθητηριακή διαδικασία. Ἐπιπλέον, τά ὀλογράμματα μπορεῖ νά σχεδιαστοῦν καί νά παραχθοῦν ἀπ’ εὐθείας μέσα σέ ὑπολογιστή καί φαίνεται πῶς εἶναι δυνατό νά φανταστεῖ κανεῖς πῶς ὅπως κάποιος μπορεῖ νά ἐκπέμπει ἐξωτερικά ἓνα ὀλόγραμμα πού κινεῖται, κάποιος μπορεῖ νά μεταδώσει παρόμοιες ὠσεις στό ὀπτικό νεῦρο, προκαλώντας τήν ἐμπειρία ὁμοίων εἰκόνων ἐσωτερικά. Ἐν τέλει, τίποτα στή μετάβαση ἀπό τήν (Α) καί τή (Β) στή (Γ) δέν ἀποκλείει λόγους γιά σκεπτικισμό καί συγκεκριμένα τή δυνατότητα νά εἴμαστε ἐγκέφαλοι σέ δοχεῖα.

Παρόλο πού οἱ παραπάνω παρατηρήσεις εἶναι σωστές καθαυτές, δέν ὑπονομεῦουν τόν ἰσχυρισμό ὅτι κάποιος ρεαλισμός ὅπως ὁ Ρ μπορεῖ νά ὑποστηρίζεται ἀπό τίς (Α) καί (Β). Οἱ (Α) καί (Β) δέν ἀναμένεται νά παράσχουν λόγους γιά νά παραγάγουμε λογικά τή (Γ). Αὐτό πού ἀναμένεται νά κάνοῦν εἶναι νά καταστήσουν τή (Γ) πιθανῶς ἀληθῆ σέ φυσιολογικές συνθήκες. Ἐτσι ἀρκεῖ στόν ὑποστηρικτή τοῦ Ρ νά ὑποθέσει ὅτι ἡ ἀλήθεια τής (Α) εἶναι ἐπαρκῆς ὄρος γιά τήν ἀλήθεια τής πρότασης ὅτι ἡ αἰσθητηριακή ἐμπειρία πού λέγεται πῶς προκαλεῖται εἶναι “ἀξιόπιστη”, δηλαδή ὅτι ὁ τύπος τής αἰσθητηριακῆς διαδικασίας πού ὀδηγεῖ στήν ἐμπειρία εἶναι τέτοιος πού στίς περισσότερες περιπτώσεις, παράγει ἀληθῆ πεποίθηση, πού παρέχει γνώση²³. Σχετικά μέ τίς

23. Σέ γενικές γραμμές, ἓνας γνωστικός μηχανισμός, ἢ διαδικασία, εἶναι ἀξιόπιστος ἐάν ὄχι μόνο παράγει ἀληθεῖς πίστεις σέ πραγματικές καταστάσεις, ἀλλά θά παρήγε ἀληθεῖς πίστεις, ἢ τουλάχιστον θά ἐμπόδιζε ψευδεῖς πίστεις σέ σχετικές ὑποθετικές καταστάσεις”. Goldman (1988), σ. 43. Πρβλ. ἐπίσης (1986), κεφ. 3 “... Ποιά εἶδη διαδικασιῶν πού διαμορφώνουν (ἢ στηρίζουν) πεποιθήσεις ἔχουμε τή διαίσθηση πῶς μπορούν νά παρέχουν δικαιολόγηση; Περιλαμβάνουν στερεότυπες ἀντιληπτικές διαδικασίες... αὐτές οἱ διαδικασίες... ἔχουν... ἀξιοπιστία: οἱ πεποιθήσεις πού παράγουν εἶναι γενικά ἀληθεῖς... Τό status δικαιολόγησης μιᾶς πεποίθησης ἀποτελεῖ συνάρτηση τής ἀξιοπιστίας τής διαδικασίας ἢ τῶν διαδικασιῶν πού τήν προκαλοῦν, ὅπου ἡ ἀξιοπιστία συνίσταται στό ὅτι μιᾶ διαδικασία τείνει νά παράγει πεποιθήσεις πού εἶναι μᾶλλον ἀληθεῖς παρά ψευδεῖς”. Goldman (1987), σσ. 99-100. Στά παραπάνω πρέπει νά προστεθοῦν δύο παρατηρήσεις. Πρῶτον, τό νά βασιζόμαστε σέ διαδικασίες πού “παράγουν ἀλήθεια” δέν μᾶς δεσμεύει ὥστε νά ὑποθέτουμε ἀντιστοιχία. Δεύτερον, στό ἐρώτημα “Γιατί θά ἔπρεπε νά ὑποθέσουμε ὅτι ἡ (Α) ὑπονοεῖ πῶς ἡ αἰσθητηριακή ἐμπειρία πού προκαλεῖται εἶναι ἀξιόπιστη”; κάποιος μπορεῖ νά ἀπαντήσῃ ὅτι “μιᾶ τέτοια αἰτιακή διαδικασία ἀνήκει στίς γνωστικές λειτουργίες πού εἶναι, γενικά, καλές ἢ ἐπιτυχεῖς” ([1987], σ. 103) στό νά ἐνισχύουν τήν ἐπιβίωση τοῦ ὄργανισμοῦ.

θέσεις υπό εξέταση ένας σκεπτικιστής θα έπεκαλεῖτο τις κάπως σπανίως συμβαινουσες περιπτώσεις κατά τις οποίες ή (Α) και ή (Β) θα ήταν αληθής ενώ ή (Γ) θα παρέμενε ψευδής για τις ίδιες τις συγκεκριμένες εμπειρίες. Θα προσέθετε ότι εφόσον στερούμαστε κριτηρίων ώστε να ξεχωρίσουμε, σε τέτοιες περιπτώσεις, την αλήθεια από το ψεύδος της (Γ), είναι δυνατόν σε οποιαδήποτε περίπτωση ή (Γ) να μπορεί να αποτυγχάνει να είναι αληθής χωρίς να το συνειδητοποιούμε. Γι' αυτό το λόγο, δεν μπορούμε να είμαστε έντελως βέβαιοι και δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν ή (Γ) είναι αληθής στη βάση των (Α) και (Β). Αυτό θα ήταν μια φοβερή αντίρρηση αν ο σκοπός ήταν να θεμελιωθεί ή (Γ) με παραγωγική βεβαιότητα. Αλλά δεν είναι αυτός ο σκοπός, ούτε η συναγωγή της (Γ) αναμένεται να αποτελεί άμυνα κατά του σκεπτικισμού. Έτσι, ένα επιχείρημα από τη δυνατότητα της άμφιβολίας δεν βλάπτει τον ισχυρισμό ότι ή (Α) και ή (Β) δημιουργούν μια δέσμευση στο Ρ, εφόσον καθιστούν τη (Γ) πιθανή. Στην προσπάθειά του να αντικρούσει κάποιος τον τελευταίο ισχυρισμό ανατρέχοντας στη δυνατότητα αποκλινοσών δόξων, όπως εκείνες που περιγράφονται παραπάνω, θα χρειαζόταν να χρησιμοποιήσει αυτή τη δυνατότητα κατά πολύ διαφορετικό τρόπο από αυτόν του σκεπτικιστή. Μια τέτοια προσπάθεια πρέπει να στηρίζεται σε έναν πολύ σθεναρότερο ισχυρισμό που αφορᾷ την εμπειρία και σ' αυτό ἐγκείται η αδυναμία της. Ἐνῶ ἐπαρκοῦσε γιὰ τὸ ἐπιχείρημα τοῦ σκεπτικιστῆ ὅτι ὅπου ή (Α) και ή (Β) είναι αληθείς στην εφαρμογή τους στις συγκεκριμένες εμπειρίες, ή (Γ) μπορεί να είναι ψευδής ἔστω και σπάνια, μόνο ένας πολύ ὑψηλός βαθμός σφάλματος θα ἄρκοῦσε γιὰ ἀναίρεση τοῦ Ρ και κάτι τέτοιο θὰ ἔκανε τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἐπιβιώνουν νὰ μοιάζει σὰν μιὰ ἀπλή σύμπτωση.

Δεύτερον, ὑπάρχει τὸ ἐρώτημα ἂν ἡ ἀλήθεια τῆς (Γ) δὲν δεσμεύει τὸ Ρ σὲ ἕνα παράλογο ἀυστηρὸ ρεαλισμὸ δευτερευουσῶν ιδιοτήτων και ἰδιαίτερα σ' ἕνα ρεαλισμὸ χρωμάτων. Γιὰ παράδειγμα, δὲν συνεπάγεται ὅτι τὰ χρώματα τῶν ἀντικειμένων πού γίνονται ἀντιληπτά κατὰ τὴν ἐμπειρία, στὴν πραγματικότητα ὑπάρχουν στὶς ἐπιφάνειές τους;²⁴ Ἡ (Γ) δὲν συνεπάγεται κάτι τέτοιο. Ἡ ἀντιστοιχία μεταξύ τῶν στοιχείων τῆς αἰσθητηριακῆς ἐμπειρίας και τῶν στοιχείων τῆς ἐξωτερικῆς πραγματικότητας, μὲ ἰσομορφικὴ τάξη ἀνάμεσα στοὺς συνδυασμοὺς αὐτῶν τῶν στοιχείων, δὲν χρειάζεται νὰ περιλαμβάνει καμιά ταυτότητα ἢ ἀκόμα και ὁμοιότητα φύσης μεταξύ τῶν ἀντιστοιχοῦντων στοιχείων²⁵. Τὸ ὅτι, γιὰ παράδειγμα, τὸ περιεχόμενο τῆς ἐμπειρίας πού προ-

24. Ἐνας τέτοιος ἀυστηρὸς ρεαλισμὸς σχετικὰ μὲ τὰ χρώματα ἔχει τὸ μειονέκτημα ὅτι, ἂν ἀναπτυχθεῖ μὲ συνέπεια, ὁδηγεῖ στὸν ἰσχυρισμὸ πὼς ἀκόμη και τὰ συστατικὰ μικρο-στοιχεῖα τῶν ἐπιφανειῶν (συμπεριλαμβανομένων τῶν σωματιδίων και τῶν φωτονίων) ἔχουν χρῶμα. Ἐπιπλέον, δὲν θὰ καταφέρει νὰ ἐξηγήσει τὸ γεγονός ὅτι τὸ χρῶμα δὲν εἶναι πάντοτε χρῶμα μιᾶς ἐπιφάνειας και τὸ ὅτι ἀρκετὰ διαφορετικὲς δομὲς ἐπιφάνειας δίνουν τὸν ἴδιον τύπο χρωματικῆς ἐμπειρίας.

25. Οὔτε ὁ Ρ εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ὑποστηρίξει ὅτι τὰ ἀπλά στοιχεῖα τῆς ἐμπειρίας (στοιχεῖα πού δὲν ἐπιδέχονται περαιτέρω γνωσιακὴ ἀνάλυση - στοιχεῖα ὅπως χρωματικὲς ἐμπειρίες πού προκαλοῦνται ἀπὸ φῶς πού δὲν εἶναι σύνθετο) μοιάζουν μὲ ἐκεῖνα τῆς

καλεῖ ἓνα κομμάτι χρυσοῦ εἶναι κίτρινο δέν σημαίνει ὅτι καί τό κομμάτι αὐτό καθαυτό εἶναι κίτρινο. Αὐτό πού ὄντως δείχνει εἶναι ὅτι τό κομμάτι ἔχει κάποια ἀναλλοίωτη ἐπιφανειακή ιδιότητα πού σέ κατάλληλες ἀντιληπτικές συνθήκες, προκαλεῖ κατά τόν ἴδιο τρόπο τήν ἐμπειρία τοῦ κίτρινου²⁶.

Τρίτον, κάποιος μπορεῖ νά φέρεي τήν ἀντίρρηση ὅτι, ἀκόμα καί ἂν πάρουμε ὡς δεδομένο τήν πειστικότητα τοῦ συμπερασμοῦ τῆς (Γ) ἀπό τίς (Α) καί (Β) καί, μ' αὐτόν τόν τρόπο, παραδεχθοῦμε ὅτι ὑπάρχουν ἐπαρκεῖς λόγοι γιά νά δεχθοῦμε τόν Ρ, δέν καταδεικνύεται ἡ ὑπαρξη τῶν ὑλικῶν ἀντικειμένων. Ὁ Ρ παραμένει πολύ πιό ἀσθενής ἀπ' ὅ,τι ἓνας γνήσιος ἀντιληπτικός ρεαλισμός²⁷,

πραγματικότητας· γιά παράδειγμα, ὅτι ἡ ἐμπειρία τῆς κίτρινης κηλίδας φωτός πού βλέπω ἐκεῖ μοιάζει μέ τό “πραγματικό” χρῶμα τῆς κηλίδας. Ὁ Ρ μπορεῖ νά ὑποστηρίξει ὅτι ὑπάρχουν ὁμοιότητες ἀνάμεσα στίς σύνθετες μονάδες τῆς ἐμπειρίας καί σέ ἐκεῖνες τῆς πραγματικότητας (π.χ. ἀνάμεσα στή διαμόρφωση τῶν ιδιοτήτων ἑνός ἀντικειμένου πού συλλαμβάνεται στήν ἐμπειρία καί τῆς πραγματικῆς διαμόρφωσης τῶν ιδιοτήτων πού βλέπουμε) χωρίς νά πρέπει νά δεχτεῖ ὅτι οἱ γνωσιακά ἀπλές μονάδες τῆς ἐμπειρίας μοιάζουν μέ τίς ἀπλές ιδιότητες τοῦ κόσμου. Ἀντιστοιχοῦσες μονάδες πού δέν μοιάζουν μπορεῖ νά ἀποτελέσουν συμπλέγματα τά ὁποῖα ὄντως μοιάζουν ἐφόσον ἔχουν ἰσομορφικές διαμορφώσεις. Βλ. σχετικά Russell (1970), σσ. 15 καί 17.

26. Μιά ἄλλη ἐκδοχή τοῦ ρεαλισμοῦ χρωμάτων γιά τήν ἀποδοχή τῆς ὁποίας δέν δεσμεύεται ὁ Ρ εἶναι ὁ φυσικαλισμός (physicalism) τοῦ Armstrong (βλ. τό ἔργο του [1981]), πού ταυτίζει τό χρῶμα μέ τό φῶς ἑνός ὀρισμένου μήκους κύματος. Ἔτσι οἱ ἀντιρρήσεις πού βασίζονται στήν πολύ σύνθετη φύση τοῦ συνηθούς ἀντανακλώμενου φωτός (βλ. Westphal [1991], κεφ. 6) καί στό μεταμερισμό (βλ. Hardin [1984] καί [1986]) δέν ἐπηρεάζουν τό Ρ. Ὅπως δέν θά ἀποτελοῦσε πρόβλημα καί ἡ ὑπαρξη περισσότερων ἀπό ἓνα αἰτίων γιά τόν ἴδιο τύπο χρώματος. Μιά τέτοια συνέπεια δέν ἀποκλείεται καθόλου ἀπό τήν (Α). Ὁ Ρ συμβιβάζεται ἀκόμη καί μέ μιά γαλιλαϊκή θεωρία πλάνης (ergot theory) πού δέν ἐπιτρέπει κανένα ἀντικειμενικό status στίς δευτερεύουσες ιδιότητες. (βλ. Boghossian and Velleman [1989] καί [1991]). Θά πρέπει νά συνειδητοποιήσει κανείς ὅτι αὐτός ὁ ἀντιρρεαλισμός σχετικά μέ τά χρώματα δέν ἰσχυρίζεται ὅτι οἱ δευτερεύουσες ιδιότητες τῆς ἐμπειρίας μας δέν προκαλοῦνται ἀπό τόν ἐξωτερικό κόσμο. Ἀντίθετα, ἐναρμονίζεται ὁμαλά μέ τήν ἀρχή πῶς γιά κάθε διαφορετική ἐμπειρία δευτερεύουσας ιδιότητας, ὡς διαφορετικό ἀποτέλεσμα, ὑπάρχει τουλάχιστον ἓνα διαφορετικό αἶτιο. Κατά συνέπεια, ἓνα τέτοιο αἶτιο δέν μοιάζει καθόλου μέ δευτερεύουσα ιδιότητα, γιατί αὐτές ὑπάρχουν σέ ἐξάρτηση ἀπό τό νοῦ καί μόνο μέσα στήν ἐμπειρία μας· τό αἶτιο μιᾶς χρωματικῆς ἐμπειρίας εἶναι πρωτεύουσα ιδιότητα, μ' ἄλλα λόγια, μιά δομή ἐπιφάνειας, ἡ ὁποία καθεαυτή δέν εἶναι οὔτε χρῶμα, οὔτε χρωματιστή. Προφανῶς, ὁποιαδήποτε *διαθεσιακή* ἀνάλυση τοῦ χρώματος ταιριάζει καλά μέ τό Ρ, εἴτε δηλώνεται ὑπό τούς ὄρους τῆς τροποποίησης ἐμπίπτοντος φωτός ἀπό τίς ἐπιφάνειες τῶν ἀντικειμένων (Westphal [1911]), εἴτε ἐρμηνευθεῖ ὡς τάση νά προκαλεῖ σχετική συμπεριφορά ἱκανή νά κάνει διακρίσεις (Smart [1987]), εἰδικές φυσιολογικές ἀντιδράσεις, (Hardin [1984], Smith [1987]) ἢ ἐμπειρίες ὀρισμένων τύπων (McGinn [1983]).

27. Γιά παράδειγμα, σέ ἀναλογία μέ τή (Γ), ὁ Price ἐδῶ “ἀναγνωρίζει ὅτι κάθε αἰσθητηριακό δεδομένο ἔχει ἓνα αἶτιο καί ὅτι γιά κάθε διαφορά στό αἰσθητηριακό δεδομένο πρέπει νά ὑπάρχει ἀντίστοιχη διαφορά στό [αἶτιο]”. Πιστεύει πῶς αὐτό “ἀποδεικνύει” ὅτι στό ἐξωτερικό αἶτιο “πρέπει νά ὑπάρχει κάποιου εἶδους διατεταγμένη πολλαπλότη-

γιατί δέν υπάρχει τίποτα σ' αὐτόν πού νά ἀποφεύγει τή δυνατότητα ὅτι ὁ "κόσμος" ἐκεῖ ἔξω, πού μπορεῖ νά συμβαίνει νά εἶναι ἰσομορφικός μέ τή δική μας αἰσθητηριακή ἐμπειρία, εἶναι ἓνα μοντέλο κατασκευασμένο ἀπό ἐξωγήινους ἐπιστήμονες πού πειραματίζονται πάνω στά ἀνθρώπινα ὑποκείμενα ἀντίληψης, ἢ ὅτι υπάρχουν ἀρκετοί ὁμόκεντροι κόσμοι κρυμμένοι πίσω ἀπό ὅ,τι ἐμπειρικά ἐμφανίζεται. Ἐξάλλου, ἴσως ἡ ἐξωτερική πραγματικότητα εἶναι ὄντως πνευματική καί ἐμεῖς εἴμαστε ἀπλῶς περιτριγυρισμένοι ἀπό μιά σκηνή τοποθετημένη μέσα σ' αὐτήν. Ἐφόσον ὁ P δέν ἀποκλείει τούτη τή δυνατότητα μπορεῖ νά συμβιβαστεῖ ἀκόμα καί μέ κάποια μορφή πνευματοκρατίας.

Πράγματι, ἀληθεύει ὅτι ὁ P δέν ἀποκλείει αὐτές τίς δυνατότητες. Ἀλλά οὔτε ὁ P οὔτε ὁποιοσδήποτε ρεαλισμός, χρειάζεται νά υἱοθεήσουν ἢ νά ἀποδείξουν τόν ὕλισμό. "Ἐνας ρεαλισμός μπορεῖ νά εἶναι ἀσθενέστερος ἀπό τόν ὕλισμό²⁸ καί, ὅπως ἔδειξα προηγουμένως, ἔχει κανείς στή διάθεσή του ἓναν ἀντιληπτικό ρεαλισμό ἀπό τή στιγμή πού γίνεται δεκτό ὅτι τό αἶτιο τῆς ἐμπειρίας εἶναι κάποιου εἴδους "διατεταγμένη πολλαπλότητα" ὅπου υπάρχει "ἀνεξαρτησία μεταξύ τῶν στοιχείων αὐτῆς τῆς πολλαπλότητας"²⁹. Σαφῶς, ὁ P εἶναι ἓνας βασισμένος στήν ἐμπειρία ρεαλισμός (ὁ P προέρχεται ἀπό γεγονότα πού ἀναφέρονται στήν αἰσθητηριακή ἐμπειρία), καί ὡς τέτοιος εἶναι φυσικό καί ἐπιθυμητό νά διατηρεῖ ἐμπειρική στάση. "Ὁμως κανένας συνεπῆς ἐμπειρισμός δέν θά ἤθελε νά ἐπιτρέψει ὄντολογικούς ἰσχυρισμούς σχετικά μέ ὅ,τι εἶναι ἀπολύτως μὴ παρατηρήσιμο³⁰, εἴτε αὐτοί οἱ ἰσχυρισμοί εἶναι διαβεβαιώσεις εἴτε εἶναι ἀρνήσεις τῆς ὑπαρξης. Ἐφόσον δέν εἶναι ἀναγνωρίσιμες, οἱ δυνατότητες πού ἀναφέρθηκαν παραπάνω εἶναι τοῦ εἴδους πού ὁ ἐμπειρικός ρεαλισμός θά ἔπρεπε νά ἀποκλείσει γιά νά εἶναι συνεπῆς. Τώρα, αὐτή ἡ συνέπεια καθιστᾷ τό P συμβατό μέ μιά πνευματοκρατική ἔννοια τῆς ἐξωτερικῆς πραγματικότητας; Ἴσως ναί, ἀλλά μέ ἀρκετά ὑψηλό τίμημα γιά τόν πνευματοκράτη. Γιατί ἀκόμα καί ὡς σκηνικό, ὁ ἐξωτερικός κόσμος θά ἦταν πραγματικός, ἀντικειμενικός καί φυσικός μέ τήν ἔννοια τοῦ ἐξωνοητικοῦ καί ἀνεξάρτητου ἀπό τή συνείδηση³¹. Ἀκόμα κι ἂν ἦταν τό μοντέλο κάποιου ἄλλου

τα· καί τό ὅτι κάποια αἰσθητηριακά δεδομένα εἶναι ἀνεξάρτητα ἀπό ἄλλα στίς μεταβολές τους ἀποδεικνύει ὅτι πρέπει νά υπάρχει κάποιου εἴδους ἀνεξαρτησία μεταξύ τῶν στοιχείων αὐτῆς τῆς πολλαπλότητας" (1965), σ. 464. Ἀλλά στή συνέχεια ὁ Price προσθέτει ὅτι αὐτά δέν εἶναι ἀποδείξεις τῆς ὑπαρξης τῶν ὕλικῶν ἀντικειμένων.

28. Μπορεῖ κανείς νά θεωρήσει τά ἀντικείμενα ὡς δέσμες "ἀντικειμενικῶν" ἰδιοτήτων, γιά παράδειγμα, χωρίς νά προσυπογράψει τή θέση τῆς "ὕλικῆς ὑπόστασης" ἢ τοῦ "ὑποστρώματος".

29. Price (1965), σ. 464.

30. Οἱ ὄντοτητες πού εἶναι τελείως μὴ παρατηρήσιμες πρέπει νά ἀντιπαρατεθοῦν μέ τά μὴ παρατηρήσιμα στοιχεῖα μέ τήν ἀσθενέστερη ἔννοια, ὅπως οἱ ὄντοτητες τῆς θεωρητικῆς ἐπιστήμης.

31. Ἐάν κάποιος δέν ὑποθέσει ὅτι "τό νά εἶναι κάτι ὕλικό" περικλείει κάτι περισσότερο ἀπό αὐτό (βλ. σημ. 28), τότε μπορεῖ ἀκόμα καί νά ὑποστηρίξει ὅτι ὁ κόσμος εἶναι ὕλικός. Γιά παράδειγμα, ὁ Russell (1970) τονίζει ὅτι "Μέ τή λέξη 'ὕλη' συνήθως ἐν-

πράγματος θά ήταν μία “φυσική” πραγματικότητα πού μᾶς προκαλεῖ ἐμπειρία, ἀφοῦ τό νά εἶναι ἕνα σκηνικό ἢ ἕνα μοντέλο δέν συνεπάγεται πλήρη ἢ ἀπόλυτη μή πραγματικότητα ἢ ἐξάρτηση ἀπό τό νοῦ³².

Τέλος, πρὸς υπεράσπιση τοῦ P, ἔχω νά παρατηρήσω ὅτι ὁ P δέν ἀποτελεῖ προσπάθεια περιγραφῆς τοῦ φυσιολογικοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο ἀντιληπτικά ἐρμηνεύουμε τά αἰσθητηριακά μας δεδομένα: ὅπως σημειώθηκε παραπάνω, ὁ P δέν εἶναι μία περιγραφή τοῦ πῶς βλέπουμε κάτι ὡς αὐτό τό κάτι. Δέν κάνουμε τίς ἀντιληπτικές μας κρίσεις παίρνοντας ὑπόψη τήν τακτικότητα τῆς ἐμπειρίας οὔτε συμπεραίνουμε τήν ὕπαρξη καί τή φύση ἀντικειμένων ὅπως τά δέντρα καί οἱ καρτέκλες ἀκολουθώντας τήν αἰτιακή ἀλυσίδα πρὸς τά πίσω. Ἐπιπλέον, οἱ λόγοι πού ὀδηγοῦν στό P πρέπει νά διακριθοῦν ἀπό ἐκείνους πού ὑποστηρίζουν τή λεγόμενη “αἰτιακή θεωρία τῆς ἀντίληψης”³³. Ἡ αἰτιακή θεωρία ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἀντίληψη ἔχει αἰτιακή φύση ὑποθέτοντας μία ἐξωτερική πραγματικότητα ἀντικειμένων, ἐνῶ ὁ P κάνει μᾶλλον τό ἀντίστροφο.

4.

Ἡ ὑπόθεση ὅτι οἱ ἀναγκαῖοι ὄροι τῆς τάξης πού βρίσκουμε στήν ἐμπειρία εἶναι οἱ συμβολές τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ, καί ἄρα δέν εἶναι ἐξωτερικοί ὡς πρὸς αὐτόν, μπορεῖ νά ὑποτεθεῖ ὅτι προσφέρει ἕναν τρόπο νά ἀποκλείσουμε τήν (Γ) ἐνῶ συγχρόνως νά ἐξακολουθοῦμε νά ὑποστηρίζουμε ὅτι ἡ (Α) καί ἡ (Β) εἶναι ἀληθεῖς. Ὅποιαδήποτε τάξη στό περιεχόμενο τῆς ἀντίληψης προϋποθέτει ὅτι τά διαφορετικά στοιχεῖα αὐτοῦ τοῦ περιεχομένου ἀναπαριστοῦν ἀμοιβαῖες χωροχρονικές σχέσεις. Χωρίς ἀμφιβολία, ἡ ὕπαρξη τάξης στόν κόσμο καθιστᾷ ἀναγκαῖο κατά τόν ἴδιο τρόπο ὅτι καί τά στοιχεῖα του εἶναι κατανεμημένα στόν χῶρο καί στόν χρόνο. Τό ὅτι βρίσκεται σέ τάξη σημαίνει, πά-

---

νοοῦμε κάτι πού ἀντιτίθεται στό “νοῦ”, κάτι τό ὁποῖο θεωροῦμε ὅτι καταλαμβάνει χῶρο καί εἶναι ριζικά ἀνίκανο γιά ὁποιαδήποτε σκέψη ἢ συνείδηση” (σ. 4).

32. Γιατί δέν θά μπορούσε τό μοντέλο ἢ τό σκηνικό νά εἶναι καθαυτό πνευματικό; Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι εἶναι. Ἀπό μία τέτοια ἄποψη, μέ τά αἰσθητήρια ὄργανά μας ἔχουμε τήν ἐμπειρία πνευματικῶν ὄντοτήτων, οἱ ὁποῖες συνιστοῦν μία πραγματικότητα πού μᾶς περιβάλλει ἰσομορφικά μέ τήν ἐμπειρία μας. Ἄν ἡ ρήση τοῦ Berkeley ὅτι παθητικές ὑπάρξεις ὅπως οἱ ἰδέες δέν μπορεῖ νά εἶναι αἰτιακά ἀποτελεσματικές, καί τό ὅτι ἡ ἔννοια μιᾶς ἐξω-νοητικῆς ὕπαρξης εἶναι παρ’ ὅλα αὐτά νοητική, δέν μᾶς ἀποτρέπουν (Σ.τ.Μ. ἀπό τό νά ἀποδεχτοῦμε ἕνα τέτοιο μοντέλο), τότε φαίνεται πῶς στήν ἰδέα ὅτι ὁ ἐξωτερικός κόσμος πού μᾶς περιβάλλει εἶναι πνευματικός, ἔχουμε μία συμφιλίωση ἀντιληπτικοῦ ρεαλισμοῦ καί πνευματοκρατίας. Ἴσως ἡ ὄντολογία τῶν μονάδων τοῦ Leibniz νά ἀποτελεῖ παράδειγμα γιά μία ἄποψη αὐτοῦ τοῦ εἶδους, ἀλλά, ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ὅπως εἶναι γνωστό, μία τέτοια ὄντολογία δέν ἐπιτρέπει τή λειτουργία κάποιου αἰτιακοῦ μηχανισμοῦ γιά τήν ἀντίληψη. Τό σημεῖο πού πρέπει νά ὑπογραμμισθεῖ εἶναι ὅτι ἀκόμη καί ἂν ὁ κόσμος ἦταν πνευματικός στήν ὄντική φύση του, αὐτό δέν θά ἀποτελοῦσε ἐμπόδιο γιά νά εἶναι ὁ P ἕνας ρεαλισμός.

33. Βλ. Grice (1961) καί Lewis (1980).

νω από όλα, ότι βρίσκεται σέ τέτοιες σχέσεις ή ότι τίς αναπαριστᾶ. Ἐτσι, ἐάν παρασχεθεῖ ἓνα πειστικό ἐπιχείρημα πού νά ἀποδεικνύει ὅτι ὁ χῶρος καί ὁ χρόνος εἶναι οὐσιωδῶς ὑποκειμενικοί, ὁ συμπερασμός τῆς (I) ἀπό τίς (A) καί (B) καί συνεπῶς ἡ ἀλήθεια τοῦ P, μπορεῖ νά ὑπονομευθεῖ. Ὁ ἀντιρρεαλιστής θά εἶναι σέ θέση νά ἀποδείξει ὅτι, παρόλο πού ὁ ἐξωτερικός κόσμος προκαλεῖ τήν αἴσθησή μας, δέν ἔχει νόημα νά πεῖ κανεῖς ὅτι περιλαμβάνει μιᾶ τάξη πού ἀντιστοιχεῖ μ' ἐκείνη τῆς προκαλούμενης ἐμπειρίας.

Πῶς μπορεῖ, σ' αὐτό τό σημεῖο, ὁ ἀντιρρεαλιστής νά μὴν ἀνατρέξει στήν καντιανή θεωρία γιά τό ὅτι εἶναι ὁ νοῦς πού ἐπιβάλλει τίς μορφές τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου στήν αἰσθητηριακή ἐμπειρία, καί μ' αὐτόν τόν τρόπο τήν καθιστᾶ στέρεη βάση γιά τό ἀκόμα πιό ὀργανωμένο ἐπίπεδο τῆς ἀντίληψης³⁴; Μέ ἓνα τέτοιο ἐπιχείρημα στή διάθεσή του, ὁ ἀντιρρεαλιστής μπορεῖ νά ὑποστηρίξει ὅτι τό περιεχόμενο τῆς αἴσθησης πού προσλαμβάνεται ἐξωτερικά δέν ἔχει ἐγγενή τακτικότητα καί ὅτι αὐτή ἡ ἀποψη (ἡ τακτικότητα) ἀποκτᾶται μέσα στό νοῦ μέσῳ τῆς ἐπιβολῆς τῶν ἀναγκαιῶν συνθηκῶν τῆς τάξης τῶν "μορφῶν τῆς αἰσθητικότητας"³⁵. Ὅπως ἔδειξα προηγουμένως, ὅμως, σύμφωνα μ' αὐτές τίς ὑποθέσεις τό εἶδος τῆς "αἰτιακῆς" σχέσης μέ τήν ὁποία ὁ ἐξωτερικός κόσμος συνδέεται μέ τήν αἰσθητηριακή ἐμπειρία θά ἦταν πολύ διαφορετικό ἀπό τό συνηθισμένο καί θά ἀποτελοῦσε λήψη τοῦ ζητούμενου τό ἄν μιᾶ μυστηριώδης ἔννοια ἐπίδρασης ὅπως αὐτή μπορεῖ νά παίξει τόν ὁποιοδήποτε διασαφητικό φιλοσοφικό ρόλο. Τότε, ἡ αἰτιακή θέση δέν θά χάσει τή

34. "Ὁ χῶρος δέν ἐκφράζει καμιά ἰδιότητα ἀπό ὁποιαδήποτε πράγματα καθ' ἑαυτά οὔτε ἀμοιβαῖες σχέσεις πραγμάτων" (Kant [1965], σ. 71, A26/B42). "Ἡ πρόταση λ.χ.: ὅλα τά πράγματα βρίσκονται μέσα στόν χῶρο τό ἓνα κοντά στό ἄλλο ἰσχύει μονάχα μέ τόν περιορισμό τοῦτο, ἄν δηλαδή τά πράγματα αὐτά λογίζονται ὡς ἀντικείμενα τῆς κατ' αἴσθηση ἐποπτείας μας" (σ. 72, A27/B43). "... ὁ νοῦς εἶναι λοιπόν ἡ πηγὴ ἀπ' ὅπου προκύπτει ἡ γενική τάξη τῆς φύσης, ἀφοῦ αὐτός περιαδράχνει ὅλα τά φαινόμενα κάτω ἀπό τούς νόμους του κι ἔτσι πρωτοπαράγει α ἰσχύϊ τήν ἐμπειρία (ὡς πρὸς τή μορφή της), δυνάμει τῆς ὁποίας κάθε τί πού γνωρίζεται ἐμπειρικά ὑπόκειται ἀναγκαιῶς στούς νόμους τοῦ νοῦ" Kant (1950), σ. 69. [Σ.τ.Μ. Kant, *Προλεγόμενα σέ κάθε μελλοντική μεταφυσική* μετφρ. Γ. Τζαβάρια, ἐκδ. Λωδώνη, Ἀθήνα-Γιάννινα, 1982, σ. 119].

35. "Ἡ δεκτικότητα τῆς αἴσθησης" καί ἡ "ἐπιβολὴ τῶν ἀναγκαιῶν ὄρων τῆς τάξης" δέν πρέπει νά συλληφθοῦν ὡς διαφορετικά στάδια, καί μᾶλλον ὡς ἀναλυτικά ἀποσπασμένες ὀψεις τοῦ ἴδιου πράγματος. Ἡ θέση τοῦ ἴδιου τοῦ Kant σχετικά μέ τήν "ἐξωτερική πραγματικότητα" εἶναι ὅτι "... αὐτά ἀκριβῶς τά ἀντικείμενα, ἄν καί δέν μποροῦμε νά τά γνωρίζουμε ὡς πράγματα καθ' ἑαυτά, ὡστόσο πρέπει τουλάχιστο νά μποροῦμε νά τά νοοῦμε. Γιατί ἀλλιῶς θά συναγόταν ἡ ἄτοπη πρόταση ὅτι θά ὑπῆρχε φαινόμενο, χωρίς νά ὑπάρχει ἐδῶ καί κατιτί πού νά φαίνεται" Kant (1965), σ. 27 (BXXVI-XXVII) – Βλ. καί σσ. 82, 90. Ἀπορρίπτει ρητᾶ ἓνα ρεαλισμό ὅπως ὁ P: "Τά πράγματα μᾶς δίνονται ὡς ἀντικείμενα ἐξω ἀπό ἐμᾶς, ἀλλά δέν ξέρουμε τίποτε γιά τό τί εἶναι αὐτά καθ' ἑαυτά, παρά γνωρίζουμε μόνο τά φαινόμενά τους, δηλαδή πράγματα, τά ὁποία μολονότι μᾶς εἶναι ἐντελῶς ἄγνωστα ὡς πρὸς τό τί εἶναι καθ' ἑαυτά, ἐντούτοις τά ξέρουμε μέσῳ τῶν παραστάσεων, τίς ὁποῖες μᾶς παρέχει ἡ ἐπίδρασή τους πᾶνω στήν αἰσθητήρια (κα- νότητά μας" Kant (1950), σ. 289. [ἐλλ. μετφρ. Τζαβάρια, σ. 70].

λειτουργία της κατά τήν εξήγηση τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς αἰσθητηριακῆς ἐμπειρίας ἀπό τή βούλησή μας; Ἡ κατάσταση ἐδῶ θά φαινόταν κάπως διαφορετική: ἐάν ὁ ἀντιρρεαλιστής ἔχει ἕνα ἀποφασιστικό ἐπιχείρημα μέ τό ἀποτέλεσμα πού περιγράφηκε παραπάνω μπορεῖ τώρα νά ἀντιστρέψει τήν κατάσταση σέ βάρος τοῦ ἀντιπάλου του. Δεδομένου τοῦ γεγονότος πού ὄλοι εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά δεχτοῦμε ὅτι ἔχουμε αἰσθητηριακή ἐμπειρία ἀνεξάρτητα ἀπό τή βούλησή μας, καί δεδομένης τῆς θεμελιωμένης μέ ἐπιχειρήματα θέσης ὅτι ὁ χῶρος καί ὁ χρόνος εἶναι ὑποκειμενικοί, μπορεῖ νά ὑποστηρίξει κανεῖς ὅτι μιᾶ ἔννοια ἐξωτερικῆς ἐπίδρασης, διαφορετική ἀπό τή συνηθισμένη ἔννοια τοῦ αἰτίου, γίνεται ἐπιτακτικά ἀναγκαῖα, ἀκόμα κι ἂν εἶναι ἐλάχιστα κατανοητή³⁶. Ἔτσι γιά τόν ἀντιρρεαλιστή τά πάντα φαίνεται νά ἐξαρτῶνται ἀπό τό ἂν εἶναι σέ θέση νά συγκροτήσῃ ἕνα καντιανό ἐπιχείρημα γιά τήν ὑποκειμενικότητα τοῦ χῶρου καί τοῦ χρόνου³⁷.

Στήν *Ὑπερβατολογική Αἰσθητική* ὁ Kant προσφέρει “μεταφυσικές ἐκθέσεις” τῶν ἐννοιῶν τοῦ χῶρου καί τοῦ χρόνου καθῶς καί μιᾶ σειρά ἀποδείξεις τῆς ὑποκειμενικότητάς τους. Ἀνάμεσα σ’ αὐτές μπορῶ νά διακρίνω δύο ἐπιχειρήματα ἄμεσα σχετιζόμενα μέ τό παρόν θέμα:

1. Ὁ χῶρος καί ὁ χρόνος δέν εἶναι ἐννοιες πού προήλθαν ἀπό τήν ἐμπειρία, γιατί κάθε σχέση ἢ τάξη στό περιεχόμενο τῆς ἐμπειρίας τίς προϋποθέτει.
2. Ἐφόσον ὁ χῶρος καί ὁ χρόνος εἶναι ἀναγκαῖοι καί ὑπόκεινται σέ ὅλη

36. Ἡ σχετική μέ αὐτό τό σημεῖο ἀντίρρηση πού ἐκφράστηκε στό πρῶτο μέρος τῆς ἐργασίας, εἶχε ὡς στόχο τήν ἔννοια ἑνός μή-χωρικοῦ καί μή-χρονικοῦ αἰτίου καί συνίστατο στόν ἰσχυρισμό ὅτι ἕνα τέτοιο πράγμα δέν θά ἐξηγοῦσε τήν αὐτονομία τῆς αἰσθητηριακῆς ἐμπειρίας. Ἡ ἀντίρρηση πού ἀναφέρθηκε ἀποσκοποῦσε στό νά ἐνισχύσει τή συνηθῆ ἔννοια ἑνός αἰτίου ὑπό ὅλες τίς ἐρμηνεῖες τῆς (A). Ἀλλά ὅπου ὑπάρχει ἕνα ἐπιχείρημα πού δείχνει τήν ὑποκειμενικότητα τοῦ χῶρου καί τοῦ χρόνου, ἡ παραπάνω στρατηγική ὑπονομεύεται, καθῶς ἔτσι, κατά τήν ἐφαρμογή της στήν (A), ἡ συνηθισμένη ἔννοια τοῦ αἰτίου ἀχρηστεύεται. Οἱ ἐπιλογές πού ἀπομένουν περιλαμβάνουν τήν προσπάθεια νά κατανοήσουμε ἕνα μή ἀναγώγιμο γεγονός (δηλαδή ὅτι τό αἶτιο τῆς αἰσθητηριακῆς ἐμπειρίας δέν βρίσκεται τό ἴδιο μέσα στό χῶρο καί τό χρόνο) καί κάποια μορφή σολιψισμοῦ: τό νά προτείνει κανεῖς, γιά παράδειγμα, ὅτι μιᾶ ἄγνωστη δύναμη τοῦ νοῦ, πού εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπό τή βούληση, παράγει τήν αἰσθητηριακή μας ἐμπειρία. Εἶναι φανερό πῶς ἡ ἀπόδειξη τῆς ὑποκειμενικότητας τοῦ χῶρου καί τοῦ χρόνου ἀποτελεῖ εὐθεία ἀναίρεση τοῦ P.

37. Ὁ Kant διακηρύσσει ὅτι ὁ χῶρος καί ὁ χρόνος εἶναι ὑποκειμενικοί, ὑπό μιᾶ ἔννοια πού ἀντιλαμβάνεται σέ ἀντιπαράθεση μέ τόν ἐξωτερικό χαρακτήρα τῶν πραγμάτων καθ’ ἑαυτά: “Ὁ χῶρος... εἶναι ὁ ὑποκειμενικός ὄρος τῆς αἰσθητικότητας, πού μόνο αὐτός καθιστᾶ γιά μᾶς δυνατή τήν ἐξωτερική ἐποπτεία” (1965) σ. 71, A26/B42. “Μόνο ἂν προσδώσει κανένας ἀντικειμενική πραγματικότητα σ’ αὐτές τίς μορφές παραστάσεως, τότε εἶναι ἀδύνατο νά μή μεταμορφωθοῦν, γι’ αὐτόν ἀκριβῶς τόν λόγο, τά πάντα σέ ἀπατηλά φαινόμενα” (σ. 89, B71· βλ. ἀκόμη σσ. 80, 86). Ἀλλοῦ, ὅμως, ὑπό διαφορετική ἔννοια, ὁ Kant τονίζει ὅτι ὁ χῶρος καί ὁ χρόνος ἔχουν *a priori* ἀντικειμενικό κύρος (π.χ. σ. 72 –A28/B44–, 138). Ἀντιπαράθετε τήν “ἐμπειρική πραγματικότητα” τοῦ χῶρου στήν “ὑπερβατολογική του ἰδανικότητα”.

τήν εμπειρία, είναι *a priori* και γι' αυτό ανεξάρτητοι από την εμπειρία³⁸.

Ο Kant συμπεραίνει ότι εφόσον, σύμφωνα με τις προτάσεις 1 και 2, ο χώρος και ο χρόνος δέν προέρχονται από την εμπειρία και είναι ανεξάρτητοι απ' αυτήν, δέν είναι έγγενεις στην εμπειρία θεωρούμενη ως αποτέλεσμα της επίδρασης πάνω μας του νοούμενου κόσμου. Έτσι, δέν επιβάλλονται στην εμπειρία έξωτερικά και, γι' αυτό τό λόγο, δέν μπορούν νά αποδοθοῦν στά πράγματα καθεαυτά³⁹.

Υπάρχουν βάσιμοι λόγοι νά σκεφτεῖ κανείς ότι στην 1 μέ τό “προϋποθέτουν” ὁ Kant ἐννοεῖ “εἶναι ἀναγκαῖοι ὄροι γιά”. Μέ τά δικά του λόγια: “... γιά νά μπορῶ νά ἔχω τήν παράσταση τοῦ ὅτι τά πράγματα βρίσκονται τό ἕνα ἔξω ἀπό τό ἄλλο καί τό ἕνα δίπλα στό ἄλλο, ἄρα ὅτι δέν εἶναι μονάχα διάφορα, ἀλλά ὅτι βρίσκονται καί σέ διαφορετικούς τόπους, εἶναι ἀνάγκη ἡ παράσταση τοῦ χώρου νά προϋποτεθεῖ”⁴⁰ [ὡς βάση]. Παρόλ' αὐτά, στην 1 ὑποστηρίζονται

38. Σέ γενικές γραμμές, οἱ (1) καί (2) ἀντιστοιχοῦν σέ αὐτό πού μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ ὡς τό κύριο νόημα τῶν δύο πρώτων “ἐκθέσεων” πού παρέχει ὁ Kant: “1 Ὁ χώρος δέν εἶναι ἐννοια ἐμπειρική πού προήλθε κατ' ἀφαίρεση ἀπό ἐξωτερικές ἐμπειρίες. Πραγματικά γιά νά εἶναι δυνατό νά ἀναφέρονται μερικά αἰσθήματα σέ κατιτί ἔξω ἀπό μένα, καθὼς ἐπίσης γιά νά μπορῶ νά ἔχω τήν παράσταση τοῦ ὅτι τά πράγματα βρίσκονται τό ἕνα ἔξω ἀπό τό ἄλλο καί τό ἕνα δίπλα στό ἄλλο, ἄρα ὅτι δέν εἶναι μονάχα διάφορα, ἀλλά ὅτι βρίσκονται καί σέ διαφορετικούς τόπους, εἶναι ἀνάγκη ἡ παράσταση τοῦ χώρου νά ὑπόκειται ἤδη ὡς βάση. Ἄρα ἡ παράσταση τοῦ χώρου δέν μπορεῖ νά ἀντληθεῖ ἀπό τίς σχέσεις τῶν ἐξωτερικῶν φαινομένων μέσω τῆς ἐμπειρίας· ἀντίθετα, ἡ ἐξωτερική αὐτή ἐμπειρία εἶναι καί ἡ ἴδια δυνατή μόνο μέσω τῆς παραπάνω παραστάσεως. 2 Ὁ χώρος εἶναι μιὰ ἀναγκαῖα *a priori* παράσταση πού ὑπόκειται ὡς βάση σέ ὅλες τίς ἐξωτερικές ἐποπτεῖες μας. Δέν μπορεῖ νά σχηματίσει κανένας ποτέ παράσταση τοῦ ὅτι δέν ὑπάρχει χώρος, παρόλο πού μπορεῖ κάλλιστα νά διανοηθεῖ ὅτι δέν ὑπάρχουν ἀντικείμενα μέσα σ' αὐτόν. Ἄρα αὐτός θεωρεῖται ὄρος δυνατότητας τῶν φαινομένων καί ὄχι προσδιορισμός ἐξαρτώμενος ἀπό αὐτά, εἶναι μιὰ παράσταση *a priori* πού ὑπόκειται κατ' ἀναγκαιότητα ὡς βάση τῶν ἐξωτερικῶν φαινομένων” Kant (1965), σ. 68, A23/B38–A24/B39 καί σσ. 74-5, A31/B46–A32/B47 γιά παράλληλες παρατηρήσεις σχετικές μέ τό χρόνο.

39. “Ὁ χώρος καί ὁ χρόνος... αὐτές οἱ *a priori* πηγές γνώσεως (ἀπό τό γεγονός ὅτι ἀποτελοῦν μόνο ὄρους τῆς αἰσθητικότητας) προσδιορίζουν μόνες τους τά ὄριά τους, πράγμα πού σημαίνει ὅτι ἀναφέρονται μόνο σέ ἀντικείμενα, εφόσον αὐτά θεωροῦνται ὡς φαινόμενα καί δέν ἐκλαμβάνονται ὡς πράγματα καθ' ἑαυτά. Ἐκεῖνα μόνο [δηλ. τά φαινόμενα] ἀποτελοῦν τό πεδίο ὅπου αὐτές ἰσχύουν· ἔξω καί πέρα ἀπό αὐτό δέν εἶναι δυνατή ἀντικειμενική χρήση τῶν δύο μορφῶν” (1965), σ. 80, A39/B56. “... Ὁ χώρος δέν ἐκφράζει κανένα προσδιορισμό πού ἐνυπάρχει στά ἀντικείμενα τά ἴδια... Ἄν ἀποδεσμευτοῦμε ἀπό τήν ὑποκειμενική συνθήκη, πού μόνο κάτω ἀπό αὐτή μποροῦμε νά ἀποκτήσουμε ἐξωτερική ἐποπτεία, δηλαδή [ικανότητα] νά πάσχουμε ἀπό τά ἀντικείμενα, τότε ἡ παράσταση τοῦ χώρου δέν σημαίνει ἀπολύτως τίποτε” (σ. 71, A26/B42). “... τίποτε ἀπολύτως ἀπό ὅ,τι ἐποπτεύεται μέσα στόν χώρο δέν εἶναι πράγμα καθ' ἑαυτό... οὔτε ὁ χώρος ἀποτελεῖ μορφή τῶν πραγμάτων πού θά τοῦς ἦταν σύμφυτη καθ' ἑαυτή”, (σσ. 73-4, A30/B45, καί ἐπίσης σσ. 86-7, 88-9).

40. Kant (1965), σ. 68 A23/B38, δικές μου παρενθέσεις. Γιά ἐπιβεβαίωση αὐτῆς τῆς ἄ-

πολύ περισσότερα από μιά τέτοια προϋπόθεση. Προηγουμένως, παρατηρήσαμε τό γενικό γεγονός ότι τό νά βρίσκεται κάτι στό χῶρο καί στό χρόνο ἀποτελεῖ ἀναγκαῖο ὄρο γιά νά βρίσκεται σέ τάξη, χωρίς νά ἔχει σημασία ποιά εἶναι τά ἐμπλεκόμενα στοιχεῖα. Ἐν μέρει, ἡ I προτείνει τό ἴδιο πράγμα ἐφαρμόζοντάς το συγκεκριμένα στήν τάξη τῆς ἐμπειρίας. Ἐκτός τῶν ἄλλων, ὁμως, ἡ I ὀδηγεῖ στό συμπέρασμα ὅτι ὁ χῶρος καί ὁ χρόνος δέν μπορεῖ νά προέρχονται ἢ νά ἀποσπῶνται ἀπό τήν ἐμπειρία, κάτι πού ἀποτελεῖ μία μάλλον ἀμφισβητήσιμη κίνηση: τό ὅτι ὁ χῶρος καί ὁ χρόνος εἶναι ἀναγκαῖοι ὄροι τῆς τακτικῆς αἴσθησης δέν συνεπάγεται ὅτι δέν γίνεται νά προέρχονται ἀπό τήν ἐμπειρία. Ἡ χωροχρονικότητα καί ἄρα ἡ τάξη μπορεῖ νά εἶναι ταυτόχρονα ἀναγκαῖες καί ἐγγενεῖς στήν ἐμπειρία ὅταν αὐτή προσλαμβάνεται ἀπό τό νοῦ· μπορεῖ νά συμβαίνει καί τό ἐξῆς: ὅπως καί τό περιεχόμενό της, ἡ χωροχρονική διευθέτηση τῆς ἐμπειρίας δίνεται ἐξωτερικά. "Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ἐξωτερικός κόσμος εἶναι πράγματι ἔτσι ὅπως τόν φαντάζεται ὁ ἀντιληπτικός ρεαλισμός. Ἐάν ὄντως τά ἐξωνοητικά ἀντικείμενα καί οἱ διαμορφώσεις τῶν ιδιοτήτων τους βρίσκονταν ἐξωτερικά (ὡς νοούμενα) σέ σχέσεις μέσα στό χῶρο καί τό χρόνο, ἡ ἀντιληπτική τους πρόσληψη θά προϋπέθετε καί πάλι μιά χωροχρονική παράσταση. Ὁ Kant φαίνεται πῶς ἀπλά ἀποκλείει αὐτή τή δυνατότητα ἐξ ὑποθέσεως καί κατ' αὐτόν τόν τρόπο προβαίνει σέ λήψη τοῦ ζητούμενου⁴¹.

Ἡ δεύτερη θέση τοῦ Kant βασίζεται, ἐκ νέου, στόν ἀναγκαῖο ὄρο πού ἀναφέρθηκε παραπάνω. Τώρα, ὁ Kant συμπεραίνει τόν *a priori* χαρακτήρα τοῦ

ποψης Copleston (1964), σ. 31, Hartnack (1967), καί Wilkerson (1976), σ. 23.

41. Βλ. Kant (1965), σ. 89, γιά τοὺς λόγους πού ἐπικαλεῖται ὁ Kant σχετικά μέ τό πῶς ἡ ἀπόδοση ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας στόν χῶρο καί στόν χρόνο θά μετατρέψει τά πάντα σέ ἀπλή ψευδαἴσθηση. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Kant ἠθέλε νά πεῖ πῶς ὁ χῶρος καί ὁ χρόνος δέν μποροῦν νά ἀποσπαστοῦν ἀπό τήν ἐμπειρία, καθῶς δέν ὑπάρχει τίποτα πού νά μπορεῖ νά ἀπομονωθεῖ ὡς τέτοιο στό περιεχόμενο τῆς ἐμπειρίας. Ἀλλά τό ὅτι δέν ὑπάρχει ἄμεση ἐμπειρία τοῦ χῶρου καί τοῦ χρόνου δέν σημαίνει ὅτι εἶναι μὴ-ἐμπειρικοί. Ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται ἀληθοφανῆς ὁ ἰσχυρισμός ὅτι ἡ ἀντίληψή τους συμβαίνει μέσῳ τῆς ἀντίληψῆς μας τῆς τάξης καί τῶν σχέσεων μεταξύ τῶν στοιχείων τῆς ἐμπειρίας, καί ὅτι ἐφόσον μιά σχέση δέν εἶναι ιδιότητα, σέ καμιά περίπτωση δέν γίνεται ἀντικείμενο ἐμπειρίας ὡς περιεχόμενο. "Ἄν γινόταν, θά ἐγείροταν ἓνα σοβαρό πρόβλημα: θά ἔπρεπε νά συσχετίσουμε τά "περιεχόμενα τῆς σχέσης" μέ τά "περιεχόμενα ιδιοτήτων". Τό νά εἶναι κάτι ἐμπειρικό δέν μπορεῖ νά περιοριστεῖ στό νά εἶναι ἀναγώγιμο σέ ἓνα περιεχόμενο ἐμπειρίας. Ὅπως ἔχει πειστικά ὑποστηρίξει ὁ Hume, μιά σχέση ὅπως ἡ αἰτιότητα εἶναι ἐμπειρική, ἀλλά δέν ὑπάρχει καμιά ἰδιαίτερη ἐντύπωση τῆς αἴσθησης ἀπό τήν ὁποία μπορεῖ νά τήν ἔχουμε ἀντλήσει. Προτοῦ ἀρχίσει τήν περίφημη ἀνάλυσή του τῆς αἰτιότητας, κάνοντας ἀναφορά στίς ἐπαναλαμβανόμενες σειρές ζευγῶν συμβάντων, ὁ Hume ἐξετάζει τήν ἰδέα τῆς αἰτιότητας μέ τήν πρόθεση νά "τήν ἀνιχνεύσει μέχρι τήν προέλευσή της". Ὁ Hume συνεχίζει ὡς ἐξῆς: "Γι' αὐτό ἄς στρέψουμε τά μάτια μας σέ ὁποιαδήποτε δύο ἀντικείμενα πού ἀποκαλοῦμε αἴτιο καί ἀποτέλεσμα καί ἄς τά γυρίσουμε ἀπό ὅλες τίς πλευρές γιά νά βροῦμε ἐκεῖνη τήν ἐντύπωση πού προκαλεῖ μιά ἰδέα μέ τόσο θαυμαστές συνέπειες. Ἐκ πρώτης

χώρου και του χρόνου. Η 2 συνδέει το αναγκαίο με το *a priori* καθιστώντας αυτό που είναι αναγκαίο για την εμπειρία και *a priori* γι' αυτήν. Εάν το *a priori* θεωρηθεί ως κάτι που μπορεί να γνωσθεί ανεξάρτητα από την εμπειρία, τότε, συμφωνώντας με τα παραπάνω, η πηγή και η βάση των *a priori* αρχών θα υποστηριχθεί ότι είναι ο νοός και όχι η εξωτερική πραγματικότητα που επηρεάζει τις αισθήσεις μας. Έτσι η άρνηση του ότι το περιεχόμενο της αίσθησης έχει τάξη ανεξάρτητα από το νοό, στην πραγματικότητα οδηγεί στον ισχυρισμό πως οτιδήποτε είναι αναγκαός όρος είναι επίσης και *a priori*. Τώρα, ένας τέτοιος ισχυρισμός διαφέρει από το να απαιτεί κανείς κάθε αναγκαία αλήθεια να είναι *a priori* γνώση. Όπως και οι δύο μεγάλοι φιλόσοφοι ο Leibniz και ο Hume, πριν από εκείνον, ο Kant το θεωρεί αυτό αυταπόδεικτο⁴². Αλλά είτε συγχέει το να είναι κάτι αναγκαίος όρος με το να είναι αναγκαία αλήθεια είτε όχι, σήμερα καταλαβαίνουμε ότι δεν είναι γνωστές *a priori* όλες οι προτάσεις που εκφράζουν αναγκαιότητες, και πράγματι, ούτε όλα τα αναγκαία γεγονότα της φύσης⁴³: γι' αυτό και δεν θα προσφέρει καμιά βοήθεια ή στήριξη σε αναγκαίες αλήθειες. Από την άλλη, από μόνη της η θέση πως ο,τι είναι αναγκαίο είναι *a priori* δεν μπορεί να είναι πειστική: γιατί θα έπρεπε η καθολική αδυναμία χωρισμού δύο πραγμάτων να έχει ως συνέπεια το ότι η σύλληψη του ενός συνεπάγεται πρότερη κατοχή του άλλου μέσα στο νοό⁴⁴; Με την ίδια λογική θα μπορούσε κανείς να συναγάγει το παράλογο συμπέρασμα ότι οποιοσδήποτε αναγκαίος όρος είναι γνωστός, είναι γνωστός *a priori*! Το ότι η επίκληση των "μεταφυσικών εκθέσεων" του Kant αποδεικνύει λίγα πράγματα, πιστεύω, ότι φαίνεται και πάλι από το γεγονός ότι οι λόγοι που προτείνει

όπως αντιλαμβάνομαι ότι δεν πρέπει να την ψάξω σε καμία από τις ιδιαίτερες ιδιότητες των αντικειμένων, εφόσον σε όποια από αυτές τις ιδιότητες και να σταθώ βρίσκω κάποιο αντικείμενο που δεν την έχει και παρ' όλα αυτά έμπίπτει στην κατηγορία του αίτιου ή του αποτελέσματος" (Hume [1965], σσ. 122-3). "Αν και δεν είναι η ίδια κάποιο εμπειρικό περιεχόμενο, μιά έγγενής σχεσιακή τάξη κατά την οποία οργανώνεται η εμπειρία μπορεί να είναι το ίδιο εμπειρική με το περιεχόμενο. Έτσι, από το γεγονός ότι δεν υπάρχει κανένα εμπειρικό περιεχόμενο που να αναπαριστά το χώρο και το χρόνο δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο χώρος και ο χρόνος δεν είναι σύμφυτοι στην εμπειρία.

42. "...Αν βρίσκεται κατά πρώτο λόγο μιά πρόταση που νοείται ταυτόχρονα με το γνώρισμα της αναγκαιότητας, τότε αυτή είναι μιά κρίση *a priori*!" Kant (1965), σ. 43, B3. "Αρα αναγκαιότητα και αυστηρή καθολικότητα αποτελούν ασφαλής κριτήρια μιάς *a priori* γνώσεως και είναι στενά αλληλένδετα μεταξύ τους (σ. 44, B4).

43. Βλ. Kripke (1972), σσ. 253-355, ιδιαίτερα σ. 260 κ.έ. Βλ. ακόμη Putnam (1973), (1975), (1978)· Chisholm (1977) και Kitcher (1980). "Αν ο Kant συμφύρει τις δύο θέσεις μπορεί να το κάνει γιατί θεωρεί την αναγκαιότητα ως αυστηρή καθολικότητα. Σαφώς οι παρατηρήσεις του Kripke έχουν ευρύτερη εφαρμογή και δεν περιορίζονται στην "αυστηρή καθολικότητα".

44. Πρβλ. τά σχόλια του T. Wilkerson σχετικά με την έννοια του *a priori* του Kant.

(αν και όχι και τα συμπεράσματα που συνάγει) είναι συμβατοί με την περιγραφή των ρεαλιστών για το πώς αντιλαμβανόμαστε τον κόσμο. Εάν υπάρχουν ανεξάρτητα αντικείμενα που σχετίζονται εξωτερικά (ως νοούμενα) μέσα στο χώρο και το χρόνο, ή χωροχρονική τους παράσταση θα είναι αναγκαία για την κατανόηση, όχι επειδή ο χώρος και ο χρόνος είναι *a priori* αλλά μάλλον γιατί είναι αναγκαίοι για την αντικειμενική ύπαρξη των εξωτερικών πραγμάτων που αντιλαμβανόμαστε.

Καταλήγω στο ότι η προσπάθεια να αντικρούσει κάποιος το P υποστηρίζοντας ότι η τάξη δεν δίνεται στην αίσθηση ανεξάρτητα από το νοῦ αποτυγχάνει. Όπως λέει ο Russell, "... αν έχουμε κάποιο λόγο να πιστεύουμε [σέ φυσικά συμβάντα] αυτά δεν πρέπει να είναι έντελῶς άγνωστα ὅπως τὰ πράγματα καθεαυτά τοῦ Kant. Στην πραγματικότητα... είναι γνωστά, αν και ἴσως όχι πλήρως, ὅσον ἀφορᾷ τή χωροχρονική δομή τους, γιατί αὐτή πρέπει να είναι ὅμοια με τή χωροχρονική δομή τῆς ἐπίδρασῆς τους στὰ ἀντιληπτικά ὑποκείμενα. Π.χ., ἀπό τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἥλιος δείχνει στρογγυλός στὸν ἀντιληπτικό χώρο ἔχουμε δικαίωμα να συμπεράνουμε ὅτι εἶναι στρογγυλός στὸ φυσικό χώρο..."⁴⁵.

Φαίνεται ότι ἐφόσον ἡ αἰτιακή θέση ἔχει ἐπιβεβαιωθεῖ, κάποια ἥπια μορφή ἀντιληπτικοῦ ρεαλισμοῦ, ὅπως ὁ P, δέν μπορεῖ να καταρριφθεῖ. Βέβαια, δέν ὑπάρχει καμιά ἀπόδειξη ὅτι ἐφόσον ἡ αὐτόνομα διατεταγμένη ἐμπειρία μας προκαλεῖται ἐξωτερικά, τὸ αἰτιό της εἶναι ἰσομορφικό με αὐτήν. Ὑπάρχει, πάντως, ἰσχυρή ἐνδειξη ὅτι σέ φυσιολογικές συνθήκες τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ὑπάρχει ἓνας τέτοιος ἰσομορφισμός: ἡ κοινή πίστη ὅτι ὁ συνεπής ἐμπειρισμός ἀποκλείει τὸν ἀντιληπτικό ρεαλισμό εἶναι ἀστήριχτη.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Armstrong, David, *A Materialist Theory of the Mind*. London: Routledge, 1968.
 Armstrong, David, *The Nature of Mind*, The Harvester Press, 1981.
 Berkeley, George, *A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge*. (Πρώτη ἔκδοση 1710). Ἐκδ. ἀπὸ Colin Turbayne. New York: Bobbs-Merrill Co., 1957.
 Berkeley, George, *Three Dialogues Between Hylas and Philonous*. (Πρώτη ἔκδοση 1713). Ἐκδ. ἀπὸ Colin Turbayne. New York: Bobbs-Merrill Co., 1954.
 Boghossian, P., and Velleman, D., "Colour as a Secondary Quality", *Mind*, τόμ. 98, 1988.
 Boghossian, P., and Velleman, D., "Physicalist Theories of Colour", *The Philoso-*

45. Russell (1948), σ. 245, δικές μου παρενθέσεις.

- phical Review*, τόμ. 50 (1991).
- Chisholm, Roderick, *The Theory of Knowledge*, 2η έκδοση. New Jersey: Prentice-Hall, 1977.
- Copleston, Frederick, *A History of Philosophy*, Τόμ. 6, Μέρος II (*Kant*), New York: Image Books, 1964.
- Dancy, Jonathan, *Berkeley: An Introduction*. Oxford: Blackwell, 1987.
- Descartes, René, *The Philosophical Works*, Τόμ. I. Έκδ. από E. Haldane and G. Ross, Dover Publications, 1955.
- Dretske, Fred, *Knowledge and the Flow of Information*. Oxford: Blackwell, 1981.
- Gibson, J.: *The Perception of the Visual World*. Boston: Houghton Mifflin, 1950.
- Goldman, Alvin, "Discrimination and Perceptual Knowledge", (πρώτη έκδοση 1976) στο *Perceptual Knowledge*, έκδ. από J. Dancy, Oxford: The University Press, 1988, σσ. 43-65.
- Goldman, Alvin, *Epistemology and Cognition*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1986.
- Goldman, Alvin, "What is Justified Belief?" (πρώτη δημοσίευση 1979) στο *Naturalizing Epistemology*, έκδ. H. Kornblith, Cambridge, Massachusetts: The M.I.T. Press, 1987, σσ. 91-113.
- Grice, H.P., "The Causal Theory of Perception", *Proceedings of the Aristotelian Society*, suppl. vol. 35 (1961).
- Hardin, Clyde, "Are Scientific Objects Coloured?", *Mind*, τόμ. 93 (1984).
- Hardin, Clyde, *Color for Philosophers*, Hackett, 1986.
- Hartnack, Justus, *Kant's theory of Knowledge*, (μετάφρ. H. Hartshorne). New York: Harcourt, Brace and World, 1967.
- Hume, David, *A Treatise of Human Nature* (Πρώτη έκδοση 1739). Ernest C. Mosser, έκδ., London: Penguin Books, 1969.
- Kant, Immanuel, *The Critique of Pure Reason* (Πρώτη έκδοση 1781). Μετάφρ. Kemp Smith, New York: St Martin's Press, 1965.
- Kant, Immanuel, *Prolegomena to Any Future Metaphysics* (Πρώτη έκδοση 1783). Lewis White Beck, έκδ. και μετάφρ., New York: The Liberal Arts Press, 1950.
- Kitcher, Philip, "Apriority and Necessity", *Australasian Journal of Philosophy*, τόμ. 58 (1980).
- Kripke, Saul, "Naming and Necessity", στο *Semantics of Natural Language*, Donald Davidson and Gilbert Harman, έκδ., Dordrecht: Reidel Publishing Co., 1972, pp. 253-355.
- Lewis, David, "Veridical Hallucination and Prosthetic Vision", *Australasian Journal of Philosophy*, τόμ. 58 (1980).
- Locke, John, *An Essay Concerning Human Understanding*. Έκδ. από J. Yolton, Dent: London, 1967.
- McGinn, Colin, *The Subjective View*, Oxford: Clarendon Press, 1983.
- Pitcher, George, *Berkeley*. London: Routledge and Kegan Paul, 1977.
- Price, H.H., "The Causal Theory", στο *Perceiving, Seeing and Knowing*. Robert Swartz, editor, Berkeley: University of California Press, 1965.
- Putnam, Hilary, "Meaning and Reference", *The Journal of Philosophy*, τόμ. 70 (1973).
- Putnam, Hilary, "The Meaning of 'Meaning'", στο Putnam, *Mind, Language and*

- Reality*, Cambridge: At the University Press, 1975.
- Putnam, Hilary, "Reference and Understanding" στο Putnam, *Meaning and the Moral Sciences*, London: Routledge and Kegan Paul, 1978.
- Quinton, Anthony, "The Problem of Perception", στο *Perceiving, Sensing and Knowing*. Robert Swartz, editor, Berkeley: University of California Press, 1965.
- Rock, Irvin, "In Defence of Unconscious Inference", στο *Stability and Constancy in Visual Perception*. W. Epstein, έκδ., New York, 1977, σσ. 339-42.
- Russell, Bertrand, *The Problems of Philosophy* (πρώτη έκδοση 1912), Oxford: The University Press, 1970.
- Russell, Bertrand, *Our Knowledge of the External World*, (πρώτη έκδοση 1914), New York: North and Company, 1929.
- Russell, Bertrand, "The Ultimate Constituents of Matter", *The Monist*, τόμ. 25 (1915).
- Russell, Bertrand, "The Relation of Sense-Data to Physics", στο Russell, *Mysticism and Logic* (πρώτη έκδοση 1917), London: Allen and Unwin, 1969.
- Russell, Bertrand, *Human Knowledge: Its Scope and Limits*. London: Allen and Unwin, 1948.
- Salmon, Wesley, *Scientific Explanation and the Causal Structure of the World*. Princeton University Press, 1984.
- Smart J.J.C., *Essays Metaphysical and Moral*, Oxford: Blackwell, 1987.
- Smith, Peter, "Subjectivity and Colour Vision", *Proceedings of the Aristotelian Society*, Supp. vol. 61 (1987).
- Snowdon, Paul, "Perception, Vision, and Causation", *Proceedings of the Aristotelian Society*, τόμ. 81 (1980-1).
- Strawson, Sir Peter, *The Bounds of Sense*, London: Methuen, 1966.
- Strawson, Sir Peter, "Perception and its Objects", στο *Perception and Identity*. Έκδ. G. Macdonald, London: Macmillan, 1979.
- Westphal, Jonathan, *Colour, A Philosophical Introduction*, Oxford: Blackwell, 1991.
- Wilkerson, Terence E., *Kant's Critique of Pure Reason*, Oxford: Clarendon Press, 1976.